

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

NSV LIIDU AJALOO KATEEDER

M. Kütt

1858. AASTA TALURAHVARAHUTU-
SED MAHTRAS JA MAHTRA TA-
LUPOEGADE OLUKORD XIX SA-
JANDI 60 - 80 -NDAIL AASTAIL

Diplomitöö

Juhendaja: ajalooteaduste
kandidaat

K. Siilivasik

S i s u k o r d

	Lk.
1. Sissejuhatus	3
2. I peatükk	9
Talurahvarahutuste põhjused ja Mahtra talu- poegade olukord enne ülestõusu	9
3. II peatükk	35
Talurahvarahutused Mahtras	35
4. III peatükk	64
Mahtra talupoegade olukorrast ja kogukonda- likust korrast XIX sajandi 60 - 80 -ndail aastail	64
5. Lõppsõna	98
6. Kasutatud kirjanduse loetelu	101

S i s s e j u h a t u s

Käesoleva töö ülesandeks on näidata, miks puhkes 1858. aastal Eestimaal võimas antifeodaalne talurahvaliikumine, mis saavutas oma teravaima kuju talurahvaülestõusu näol Mahtras; milline oli ülestõusu käik Mahtras, ning lõpuks - valgustada Mahtra talupoegade olukorda peale 60 - 70-ndate aastate kodanlike reforme, mille kehtestamine tsarismi ja balti aadli poolt oli üheks talurahvaliikumise tagajärjeks.

Oma töös on autor põhinenud osalt Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis leiduvatele dokumentidele, osalt varem seda teemat oma töödes käsitlenud autorite (J. Kahk, J. Reinthal) poolt toodud materjalidele. Siinjuures tuleb kriitiliselt suhtuda J. Reinthali kui kodanliku autori seisukohtadesse. J. Reinthal ei ole oma teoses näidanud 1858. aasta rahutuste seost Eestimaal kogu Venemaal samal ajal toimunud talurahvaliikumisega, ekslikult on rõhutatud rahutuste puhkemise ajendite osa nende rahutuste põhjustena. Talurahva

üleostuse on käsitletud kui kahetsusväärset asjaolu, mis tõi talurahvale asjatuid "raputusi ja vintsutusi", kuna talupoegade olukord mõisnike poolt tehtud "soodustuste" tagajärjel nahunii oleks paranenud. Ei ole näidatud 1858.aasta talurahvaüleostusu kui revolutsioonilise võitluse vajalikku ajaloolist kogemust talurahvale ja kui eesti tööliklassi ja talurahva innustajat nende edaspidises võitluses oma rõhujate vastu.

J. Kahki äärmiselt hinnatavas, marksistlikel seisukohtadel põhinevas töös on autori arvates vaieldavad mõned üksikud küsimused (Mahtra talupoegade majandusliku diferentseerumise määramine, osaliselt Mahtra vallatalitaja Hans Tertsiuse tegevuse hindamine).

Kahjuks ei ole antud töös vastava arhiivimaterjali puudumise tõttu võimalik käsitleda selliseid äärmiselt olulisi küsimusi, nagu Mahtra talupoegade kohustused mõisa vastu, nende käsutuses oleva maa suurus jms. enne ja peale 1858.aasta sündmusi. Talurahva olukorra üle otsustamisel tuleb seetõttu piirduda kaudsemate andmetega.

Talurahva rahutuste klassiolemuse analüüsil on autor lähtunud V.I. Lenini õpetusest revolutsioonilisest situatsioonist.

Väga tähtis on näidata, et 1858.a. talurahvarahutused Eestis ei olnud erandlikuks ning isoleeritud nähtu-

seks, mis oleks haaranud vaid tsaari-Venemaa rahvuslikud ääremaad.

1858.aasta talurahvarahutusi Eestimaaal tuleb hinnata kui üht Venemaal XIX saj. keskel kujunenud revolutsioonilise situatsiooni lahutamatu koostisosa.

Talurahvalikumisetugevaimaks küljeks revolutsioonilise situatsiooni tekkimise aastail (1856 - 1858) oli selle liikumise massilisus, see, et ta haaras nii Venemaa keskosa kui ka taa äärealad¹. Ainult 1858.aastal esines talurahvarahutusi 25 kubermangus². Suurvene kubermangudes leidis 1858.aastal aset 123 talurahvarahutust. Seega näeme, et "... 1858.aastal Eestimaa kubermangus toimunud enam kui 75 talurahvarahutust kujutavad endast väikese rahva väarikat panust kogu tsaari-Venemaa rahvaste ühises võitluses mõisnike ja tsarismi vastu"³.

Antifeodaalses liikumises mõisnike vastu kasutasid nii vene kui ka eesti talupojad sageli ühesuguseid meetodeid.

¹ vt. Я.И. Линков, Очерки истории крестьянского движения в России в 1825 - 1861 гг., Москва, 1952, lk. 174

² vt. Sealsamas, lk. 175.

³ J. Kahk, 1858.aasta talurahvarahutused Eestis. Maatra sõda, Tallinn, 1958, lk. 241.

Eesti talupoegade üheks levinumaks võitlusvormiks oli keeldumine abiteost, samal ajal vene talupojad lakkasid maksma obrokit ja täitmast teokoormisi. Analoo- giliselt ülestõusule Mahtas lähuvad ka teistes Venemaa kubermangudes talupojad tihti üle aktiivsele vastupanu- le valitsuse sõjavägedele ¹.

60-ndail aastail asusid tsarism ja mõisnikud Bal- ti kubermangudes kodanlike reformide teele. 1858.aasta talurahvarahutused ainult Eestimaal poleks aga viinud selliste tagajärgedeni, kui neil aastail poleks kogu Vene riigis valitsenud revolutsioonilise situatsiooni olukord ²,

Ajajärku enne 1858.aasta talurahvarahutusi ise- loomustab terav feodaal-pärisorjusliku süsteemi kriis. N.M. Družinin oma töös näitab, et kuigi Balti kuberman- gude mereäärne asetus, niiske kliima, maaharimiseks sood- sad eeldused, kaubanduslikud ja kultuurilised sidemed Lää- ne-Euroopaga vajutasid selle ala põllumajandusele oma pitseri, oli ka siin nagu teisteski Venemaa majandus- likes rajoonides, kapitalismi areng 1830-40-ndail aas- tail (aastakümneil enne käsitletavaid talurahvarahutusi - M.K.) seoses sügavaima feodaalse eksploatatsiooniga ³.

¹ Я.И. Линков, tsit. teos, lk. 142

² J. Kahk, tsit. teos, lk. 241.

³ Н.М. Дружинин, Государственные крестьяне и ре- форма П.Д. Киселева, Москва, 1946, lk. 468 ja 472.

Lenin näitab, et "Kapitalismi arenemine muudab ja teravdab iga tunniga neid tingimusi, mis tõukasid mil- joneid talupoegi, keda liidab ühte mõisnike-feodaalide ja nende valitsuse fikkamine, revolutsioonilis-demokraat- likule võitlusele" ¹. Just "ajaloolis-majanduslikud tin- gimused selgitavad nii masside revolutsioonilise võit- luse tekkimise paratamatust kui ka masside võitluseks ettevalmistamatust ..." ².

Lenin andis XIX sajandi keskel Venemaal küpsenud revolutsioonilise situatsiooni tunnuste analüüsi ³ ja näitas, et see revolutsiooniline situatsioon, talurahva ülesõusud ja "majandusliku arenemise jõud, mis tõmbas Venemaa kapitalismi teele", olid talurahvaliikumisele järgnevate kodanlike reformide üheks peamiseks põhjuseks ⁴.

Käesolev töö koosneb kolmest peatükist. Esimeses peatükis püütakse analüüsida 1858.aasta talurahvarahu- tuste põhjuseid ning tuuakse ühtlasi ära mõningad and- med Mahtra talupoegade olukorrast enne ülestõusu. Teine peatükk on pühendatud sündmuste käigu näitamisele Maht- ras. Kolmandas peatükis käsitletakse Mahtra talupoegade

¹ V.I. Lenin, Teosed 15.k., lk. 468 ja 472.

² Sealsamas, lk. 185.

³ V.I. Lenin, Teosed 21 k., lk. 187.

⁴ V.I. Lenin, Teosed, 17.lk., lk. 92.

olukorda ja kogukondlikku korda XIX sajandi 60 - 80-ndail aastail.

Kasutatud arhiivimaterjalidest põhiliseks on Maht-
ra vallavalitsuse fond. ja Eestimaa kubernereri kantselei
fond. Suur osa arhiivimaterjalidest on peale nende kasu-
tamist autori poolt publitseeritud kogumikus "1858.a.
talurahvarahutused Eestis, Dokumente ja materjale,"

I peatükk

Talurahvarahutuste põhjused ja Mahtra talupoegade olukord enne ülestõusu

Asudes 1858.aasta Mahtra talurahvarahutuste põhjuste selgitamisele, ei või me piirduda ainult väliste ning juhuslike sündmuste ning asjaolude esiletoomisega, mis vahetult eelnesid rahutustele ning olid nende puhkemisele ajendiks. Talurahvaliikumise põhjuseks ei olnud ka ainult 1956.aasta talurahvaseaduse puudused. Selle liikumise sügavamaid juuri peame otsima "Eestis valitsenud feodaal-pärisorjuslikust süsteemist, kogu eelnenud ajaloolisest arengust.

Feodaal-pärisorjusliku süsteemi algav kriis XVIII sajandi 70-80-ndail aastail ja järjest intensiivistuv talurahva klassivõitlus valmistasid ette talurahvareformide läbi viimise balti kubermangudes. 1816.aastal vabastati "Eestimaal talupojad pärisorjusest. Talupoegade vabastamine oli aga sisuliselt formaalne. Seaduse järgi "mõisavannemale jääb eddespiddi, nenda kui ennegi, Ma ja Pohhi täieks pärris-ommaks" ¹, s.t.

1 "Eestima Tallorahva Seadmissed", Tallinn, 1816, lk.4.

talupojad vabastati ilma maata, mistõttu nad endiselt jäid mõisnikust majanduslikku sõltuvusse. Mõisnik polnud sunnitud rendilepingut tegema pikema aja kui ühe aasta peale: talle oli kasulikum, kui ta renditingimusi sai sagedamini uuendada. Mõisnikule jäi õigus talumaid mõisa külge liita ning talupoegi nende rendikohtadest välja ajada. Õigesti avab 1816 ja 1919. seaduste negatiivse mõju majanduse arengule "estis J. Kahk, näidates, et need "...andsid mõisnike ja talupoegade suhtele sellise sisu ja vormi, et Eesti alal arenes kapitalism põllumajanduses nn. preisi teedmööda, s.t. mõisa suurmajapidamise huvides ja talupoegadele laostavalt." ¹ Talurahva pärisorjusest vabastamise tegelikku iseloomu näevad ka varasemad autorid. "Kui ilus siin ka seaduse mõte oli - parandamist ei suutnud priikslaskmine Eestlaste ja Lätlaste elus esiotsa siiski veel tuua," ² kirjutab 1894. aastal A. Saal. H. Kuus märgib, et uued talurahvaseadused "tegid aga hiigelsammu tagasi talurahva kahjuks," ³ Kodanlik autor J. Reinthal näitab, et talurahva vabakslaskmisel "...mõisnikud oma kihihuvitsid sugugi unustusse ei jätnud." ⁴

"Keik ülleütsed maksud ja tegemised, mis Eesti tallo-
pia kui Rigi allama peal Rigi vastu, temma asset ehk temma olle-
mist möda seisvad, ei lahkä sepärrast teistvisi, et temma pärris-
põlv on kantud," ⁵ ütleb 1816. a. talurahvaseadus.

1 J. Kahk, tsit. teos, lk. 23.

2 A. Saal, Päril ja priil, Rakvere, 1893, lk. 5.

3 H. Kuus, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal, Tartu, 1927., l. 64.

4 J. Reinthal, Mahtra sõda. Talurahva rahutused Eestis teise maareformi teostamise puhul, Tallinn, 1923.

5 Eesti Tallorahva Seadmissed, lk. 6.

Teoorjuse säilimine endisel kujul, isegi talupoegade koormiste tõstmise, mõjusid talupoegade majapidamisele äärmiselt laostavalt.

Kuue-päeva koha teokoormiste suurus oli 1816. ja 1856. aasta maareformi vaheajal keskmiselt 580 tööpäeva. See jagunes korraliseks rakmeteoks - 310 päeva (54%), korraliseks jalateoks - 147 päeva (25%), rakme-abiteoks - 28 päeva (5%) ja jala-abiteok - 95 päeva (16%).¹ Korralisele teole lisandub äärmiselt koormavana veel niinimetatud abitegu. Mida kujutas endast siis see kurikuulus abitegu, mis talupoegade poolt kõige vihatuma teoorjuse liigina sai üheks 1858. a. võitluste põhjustajaks?

J. Reinthali järgi kujunes abitegu välja alles XIX sajandi alguses,² J. Kahk aga näitab, et abiteo koormisi veeretati talupoegade õlgadele juba XVII sajandil, XIX sajandi alguseks aga abiteo suurus teatud määral stabiliseerus.³

Abiteo suurusest rääkisid näiteks Vaivara kihelkonna Aovere mõisa talupojad järgmist:

"Meil oli lisna tegu väga palju. Peale päristeo oli meile:

1) rehe peksu päivi nii palju kui mõisale tarvis läks

2.) korra (karjaravitsemise) päivi "

3.) vilja maha kündmise ja äestamise päevi "

4.) sõnnikuvedu päevi "

5.) vilja külvi alal oli peremees isi kevadel ja sügisel

2 päeva külvamas.

1 Vt. J. Kahk, tsit.teos, lk. 86.

2 Vt. J. Reinthal, tsit.teos, lk. 10.

3 Vt. J. Kahk, tsit.teos, lk. 34.

6.) Perenaene isi tegi aastas seitse liina päeva ja siis veel igal lambaniidu aéal pool päeva lambaid niitmas ja enne Jaani p. pool päeva kapsaid istutamas.

7.) Perenaene ketras üks nael peenikest lõnga (niiti) oma linadest ja 3 naela mõisa linadest ja kudus selle mõisale kangaks.

8.) Peremees vedas 1/2 sülda puid linna jne.

9.) Maksis peremees päevamaa päält 1 lammas, 10 puuda heinu, 1 viljakott, 3 lehma kütket, 1 kana, 10 muna, 3 paari vihtu jne.

Leikus jagati valla pääle ära ja pidi keige perega toime-
tud saama." ¹

(Üles kirjutanud 1899.a. H.Virulaine).

Näeme, et abiteo iseärasusena pidid seda kõrvuti sulastega tegema sageli ka peremehed.

"bitegu moodustas J.Kahki andmetel umbes 21% kogu teo-
koormisest." ²

Talupoegade ekspluateerimine oli seega viidud kõrgeimale astmele. See kajastus ka talunahva üldises eluastustasemes, tema toidus, rõivastuses ja elamus. Ilmekalt kirjeldab üks kaasaegne eesti talupoja viletsat toitu:

"Alates lõikusest kuni veebruarikuuni tuleb eesti talupoeg enamasti läbi omaenda leivaviljaga, seejärel kasutab ta magasiaindas säilitatavat vilja; et aga selle vilja hulk on väga kasin, siis sööb talupoeg aganaleiba või valmistab veega segatud jahukörti, millesse paneb kartuleid. Kala ja sool moodus-

1 Eesti NSV Teaduste Akadeemia F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, f. 38, 9, ll. 322-324.

2 Vt. J. Kahk, tsit.teos, lk. 86.

tavad eestlase olulise vajaduse, kuid vaesuse tõttu ei ole ta suuteline alati seda vajadust rahuldama; kui ta aga neid ostab, siis jääb ta tihtipeale ilma leivata." ¹

Rängalt eksploateeritava talupojal peaaegu puudusid võimalused teha oma majapidamises uuendusi. Talu põllumajanduslik inventar oli sajandi keskel oluliselt niisama vilets ja primitiivne kui sajandi algul - harkader, puupulkadega karu- ja pakkäke.

Talupoegade niigi viletsa seisundile lisandus aga veel üks ähvardav tegur: mitmepõllusüsteemi tarvituselevõtmine mõisamajanduses nõudis põllupinna laiendamist ja piiride õgvendamist. Selleks asusid mõisnikud osa talude kaotamisele ja nende maade liitmisele mõisa külge. "Allesjäänud taludele tähendas aga osa talude ja külade kaotamine teopäevade arvu suurendamist, sest laiendatud mõisapõllud tarvitasid harimist." ²

Mõned varasemad autorid nägid talupoegade majandusliku viletsuse põhjusena nende madalat kõlbelist taset ja kaasa-sündinud laiskust, teised leidsid, et selle majandusliku viletsuse tulemusena on talupoeg muutunud moraalselt allakäinuks. Nii kirjutab J. Reinthal: "Vaimline ja kõlbline lagunemine oli sarnases seisukorras rahval muidugi lahutamata seltsiliseks." ³ Esmakordselt meie ajaloolises kirjanduses toob aga J. Kahk esile terve rea andmeid ja näiteid, mis tõestavad, et "... eesti talupoeg polnud mingi täiesti loomastunud, igasuguse au- ja eneseväarikustunde kaotanud olend, kellenä ta eksisteeris ainult balti saksa mõisniku kujutlusmaailmas.

1 Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, f. 2054, nim.1, s.ü. 1933, ll. 278-280.

2 J.Reinthal, tsit.teos, lk. 12.

3. Samas, lk. 12.

See talupoeg oli võimeline kangelastegudeks, millede üllus äratab meis isegi praegu vaimustust." ¹

See J. Kahki seisukoht purustades ajaloolises kirjanduses seni valitsenud suhtumise tolleaegse eesti talupoja vaimsetesse ja moraalsetesse omadustesse, omab kahtlemata suurt tähtsust.

XIX sajandi 40-daiks aastaiks oli tootmissuhete ja tootlike jõudude terav mittevastavus viinud feodaal-pärisorjusliku formatsiooni kriisi süvenemisele.

Agraarküsimus Balti kubermangudes nõudis otsustavalt teistsugust lahendust.

Tekkinud olukord tingib XIX sajandi 40-50 aastatel uute talurahva reformide läbiviimise.

Seega jõuame komplitseeritud küsimuseni, millised olid sügavad sisemised põhjused, mis sundisid balti mõisnikke astuma sellist sammu, nagu 1849. aasta Liivimaa ja 1856. aasta Eestimaa talurahvaseaduste vastuvõtmine.

Kõigepealt peame siin tegelema majanduslike põhjustega. Pärisorjuslike iganenud meetodite kasutamine talumajanduses ei jätnud mõju avaldamata ka mõisa suurmajapidamisele. Nii kartuliku kui ka teraviljasaagiks mõisapõldudel langes. ²

"Mis Eestimaa mõisnikkudesse puutub, siis ei seisnud nendel muidugi mitte talurahva kasu ja hea käekäik kui niisugused südame peale, vaid enam edenenumaid nendest lükkas uuenduste kasuks käsa liigutama nende kaugemale ulatuv pilk, mis talurahva

1 J. Kahk, tsit.teos, lk. 68.

2 Samas, lk. 41.

õnnetuses ka omak kahju nägi, seega puhas egoism." ¹

Kuivõrd olid mõisnikud siinjuures nõus loobuma teorendist ning üle minema mõisamajanduse arendamiseks enam võimalusi pakkuvale raharendile? Selles küsimuses esineb vasturääkivaid seisukohti J. Kahki teoses. Ühelt poolt tunnistab ta ühe reformi väljakutsunud põhjusena asjaolu, et "uut ratsionaalset põllumajandust polnud võimalik edukalt arendada vanade pärisorjuslike meetoditega. Selleks oli kõige muu kõrval vaja rahakapitale, neid ei saanud mõisnikud aga talurahva eksploateerimise "vanu meetodeid, rakendades küllalt kiiresti kokku ajada." ²

Seega - mõisnikud tunnistasid "vana meetodi", s.t. teorendi asendamise vajadust mõne muu meetodiga, mis tooks mõisale sisse suuremaid kapitale.

Teisal aga rõhutab Kahk, et "XIX sajandi 50-ndail aastail aga ei mõelnudki Eesti ala mõisnikud peatsest üleminekust raharendi vahetõrkele, kapitalistlikule tootmisele. Otse vastupidi - korralduselt rõhutati, et raharendile ülemineku ja talude müügiga ei tohi kiirustada." ³

Seda vastuolu tuleb ilmselt seletada kahe voolu olemasoluga mõisnike hulgas, kusjuures just mõisnike konservatiivsem leer võitles teorendi võimalikult pikaajalise säilitamise eest. Samal ajal aga maa muutumist talupoegade pärisomanduseks - s.t. talude müümist - ei pooldanud isegi Eestimaa aadli "liberaalsem" suund.

1 J. Reinthal, tsit. teos, lk. 27.

2 J. Kahk, tsit. teos, lk. 70.

3 Samas, lk. 45.

Igal juhul tuleb nentida, et kogu eesti rüütelkonnale - sealhulgas ka konservatiivsemalt meelestatud tiivale - oli üheks reformide ettevõtmist ajendavaks teguriks vajadus muuta olukorda põllumajanduses.

Esmase põhjusena, miks aadelkond asus reformide teostamisele, toob J. Kahk aga ära talurahvarahutused. "Täies teravuses tõstis agrarküsimuse Balti kubermangudes järjekordselt päevakorrade eesti ja läti talupoegade klassivõitluse võimas tõus 40-ndail aastail." ¹

Vastupidiselt mainib J. Reinthal reformide teostamise põhjusena ainult majanduslikku olukorda, jättes täiesti kahe silma vahele talurahvaliikumise mõju mõisnike tegutsemisele.

Ka balti-saksa ajaloolane Axel von Gernet kirjutab, et just mõisnike majanduslikud huvid äratasid vajaduse agrariseaduste revideerimiseks. ²

Kumbat seisukohta tuleb lugeda õigeks? 40-ndate aastate alguses, mil Eestimaa rüütelkond asus agrarreformi väljatöötamisele, ei pidanud, nagu ka J. Kahk tunnistab, enamik Eestimaa mõisnike talurahvarahutuste ohtu veel reaalseks. ³ Kuna aga sellele vaatamata rüütelkond valis reformide teostamiseks komisjoni, tuleb nentida, et agrarreformi idee mingil mõisnikule kasulikul ning talupoegadele täiesti kahjulikul kujul oli juba siis omane Eestimaa rüütelkonnale. Talurahvaliikumise tõus sundis aga mõisnike reformide väljatöötamisega

1 J. Kahk, tsit.teos, lk. 70.

2 Vt. J. Reinthal, tsit.teos, lk. 27.

3 Vt. J. Kahk, tsit.teos, lk. 75.

kiirustama ning andma neile mõningal määralgi talupoegade jaoks soodsa iseloomu. Seega tuleb esimeseks reformide põhjuseks lugeda talurahvaliikumist, teiseks majandusliku arengu jõudu.

Kolmandaks, kõige ebaolulisema põhjuseks, mis täukas Eestimaal mõisnike uue talurahvaseaduse kehtestamisele, oli kartus keskvalitsuse vahelesegamise ees. Teataval määral kaksipidi-mõistetavaks on seniste seisukohtade järgi jäänud küsimus tsaarivalitsuse suhtumisest balti aadlisse ja tema huvidesse. Ühelt poolt Balti kubermangude mõisnike paaniline hirm selle eest, et Balti agraarolude reformimine läheb keskvalitsuse kätte, ning Eestimaal rüütelkonna ja keskvalitsuse esindajate vastandlikud seisukohad talurahvaseaduse formuleerimise mitmetes küsimustes viitavad sellele, et Peterburis ei suhtunud balti-saksa mõisnikesse ja nende huvidesse kaugeltki nii soojalt kui vene aadlisse. H. Kuus kirjutab, et "mõisnikud püüdsid siin käest anda võimalikult vähe oma senistest eesõigustest, kuna valitsusvõimu esindajad nõudsid talurahva kasuks rohkemat." ¹ Teiselt poolt aga kinnitas Nikolai I korduvalt, et peab Baltimaade mõisnikke oma truudeks alamateks ning toetajateks. ² Ning isegi selline suhteliselt radikaalne riigitegelane nagu Kisseljov, kes balti mõisnike konservatiivsete reformide kehtestamise taotlustele kõige tugevamini vastu seisis, oli täiesti veendunud aadli positiivses osas ajaloos. ²

Ühtlasi ei saa unustada, et kuigi valitsus püüdis mõisnike ülitagurlikke kavatsusi teataval määral mõõdukaisse piiri-

1 H. Kuus, tsit.teos, lk. 129.

2 Vt. J.Reinthal, tsit.teos, lk. 26.

3 Vt. J. Kahk, tsit.teos, lk. 86-87.

desse suruda, ei pidanud ta seejuures kaugeltki silmas mitte talupoegade heakäekäiku. Isegi tsaari tiibadjudant kindral-major Issakov oli oma märgukirjas Aleksander II-le sunnitud märkima, et valitsus ei saanud talurahvaasjade arutamisel talupoegi endid kuidagi asendada, sest "valitsusel, kes otsuseid kinnitab, ja talupoegadel, kes kogu raskust oma õlgadel kannavad, ei ole ühesugused vahendid töö nägemiseks." ¹

Tsarismi aktiivset vahelesegamist Balti agrariseadusandlusele tuleb võtta kui talurahvaliikumise ohtlikkuse paremat mõistmist ning kui püüet vältida "ülevalt poolt" ette võetud abinõudega "altpoolt" tulevaid muudatusi.

Eestimaa rüütelkond asus talurahvareformi ettevalmistamisele juba 1839.aastal, uuenduste väljatöötamisega jõuti lõpule aga alles 1856.aastal, mil Aleksander I seadusele alla kirjutas. Uus seadus kuulutati välja ja kehtestati 23.aprillil 1858.aastal.

"See majanduslik ja sisepoliitiline areng, mis põhjustas 1856.a. talurahvaseaduse väljatöötamise, määras ka ta iseloomu." ²

Põhilisteks järeleandmisteks, mis seaduses tehti, oli põhimõtte sissevõtmine, et edaspidi talupoegade kasutuses olevat rendimaad ei tohi enam mõisa külge liita, ning talupoegadel on õigus endale maad päriks osta.

"Mõisnikud lubavad oma maade küllest üks teatud jago igaveseks ajaks talorahva "pruukimiseks anda, aga mõisnikude kätte jääb Suure Keisri Herrast kinnitud päris-peremehe-õigus

1 "1858.aasta talurahvarahutused Eestis". Dokumente ja materjale. Tallinn, 1958. lk. 45.

2 J. Kahk, tsit.teos, lk. 87.

selle talomaa üle, ja nisanmoti jäävad pärismõisade kätte need tänini pruugitud mõisnikude pärisõigused." ¹

Talupoegade kätte pidi jääma see maa, mis oli nende käes 9. juunil 1846. aastal (§ 9).

Osa sellest maast jäeti aga seadusega siiski mõisnikule.

"Sedamööda, kui teo-orjus mõisadest kaob, võib muist, aga mitte enam kui kues osa talomaa igas mõisas mõisa maade külge võetud saada..." ²

J. Kahk oma teoses on selle küsimuse sisu veidi ebatäpselt käsitletud, jättes mulje, nagu oleks kuuendikumaa talu rendimaadest kohe ja tingimusteta eraldatud. ³ Tegelikult oli kuuendikumaa loomise eeltingimuseks raharendi maksmapanek renditaludes. Kuna aga paljudes mõisates teoorjus veel küllalt kaua püsis, ei loodud ka kuuendikumaid kohe peale talurahvaseaduse väljaandmist.

Mõisnikud olid arvestanud ka võimalust, et peale raharendi maksapanemist õnnestub neil mõnel juhul veel uuesti teorendile tagasi pöörduda. Sellisel juhul pidi ka kuuendikumaa jälle talumaa külge tagasi minema. "Kui ühes ehk teises mõisas jälle uueste teo-orjus äravõetud 6 osa jälle talomaa külge tagasi antud." ⁴

Maaküsimuse lahendamisel jäeti mõisnikule kõige laiemad õigused.

Seaduses on küll öeldud, et "talomaa hakatakse kohe pärast selle Seaduse-raamato kuulutamist rajama ja rajamärgid

1 Eestimaa Talurahva Seadus, Tallinn, 1958, lk. 1.

2 Eestimaa Talurahva Seadus, lk. 2.

3 Vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 88.

4 Eestimaa Talurahva Seadus, lk. 3.

panema,"¹ kuid samal ajal "ükspäinis mõisaherral on õigus mõista, kus ja kuhu raja mõisa ja talomaa vahele läheb."²

Talumaade rajamine pidi lõpetatama alles 10 aastat peale seaduse väljaandmist.

Mõisnikule jäeti õigus mitmesugustel ettekäanel talupoegadele müüdud maad tagasi saada. "Mõisaherral on ikka see õigus, äramüüdud maade küllest mõned paigad tasumise eest omale tagasi saada, se on:

1.) kui tema tahab lasta kraavisid ajada.

a.) peadi-käimise pärast

b.) vee mahalaskmise ehk vee kogomise pärast.

d.) veski ehk vabriko ehk iga muu asja pärast, mis veega saab setud.

2.) kui tema mõnes kohas, kus seda tarvis on, tahab kaevu ehk tiikisid lasta kaevata.

3.) kui tema tahab lasta uusi teesid teha, ehk kui tarvis on, vanu laiemaks teha.

4.) kui tema tee sillutamise pärast kuskil tahab lasta kruusi-aukusid kaevata.³

Juba talude rajamisel jäeti mõisnikule voli paremaid maid mõisale haarata. Seda aga peeti veel väheseks. "Igal mõisaherral on luba 3 aasta ajal pärast seda, kui tema maade mõetmine Mõetmisekohto poolest on õigeks mõistetud, veel mõisamaid talumaade vastu vahetada."⁴

Igati püüti takistada talumajapidamiste õitselepuhkemist. Näiteks "metsa kasvatamise ja hoidmise

1 Eestimaa Talurahva Seadus, lk. 3.

2 Sealsamas, lk. 2.

3 Sealsamas, lk. 15.

4 Sealsamas, lk. 4.

pärast ei anta talupoegadele mitte iseäranis metsa, olgu siis, et mõisaherra isi seda tahab anda.." ¹ Samuti veeretati tõkkeid talude majanduse kaubalisuse arenemise teele. "Ilma mõisaherra loata ei tohi peremees müa: ei õlgi, heinu ega muud lojuste toidust, ei sõnnikut, puid, kiva ega muud midagi, mis veel tema koha maa seest leida on." ²

Palju tagurlikumalt kui maaküsimus lahendati aga rendi-vahekorrad ja teokoormiste kindlaksmääramine. Kuigi raha- ja naturaarendile üleminek oli uues seaduses sanktsioneeritud, oli see tegelikkuses raskendatud, sest samal ajal kui teokoormiste ülemäär oli seaduses määratud, pidi raha- ja naturaarendi suuruse määramine jääma lepinguosaliste vaba kokkuleppe asjaks. Selge on, et mõisnikud soovi korral dikteerisid nii kõrget renti, et see talupoegadele ülejõu käis.

Teokoormiste maksimaalsuuruse määrab kindlaks § 127.

"Kõige suurem tego ja maks, mis teokontrahti läbi ühe talo koha peale võib panna, on see. et iga koha pealt, kus 9 tiinu keskmist sugu põllomaad on, 450 puuda keskmist sugu heina ja 400 ruutsülda õuemaad, ning karjamaad sedamööda, kuida § 26 on seatud, peab aastas 250 hobusepäivi ja 250 jalapäivi tehtama, mõisa rehed peksetama, nõnda kuida § 162 seletab, veiked mõisa-kohtumaksud maksetama ja kedrust kedratama, sedamööda kuida lisa-lehed D ja E näitavad." ³

127. paragrahv nägi seega ette talupoegade teokoormiste vähendamist endiselt 580-lt ⁴ 500-le. Juba eelpoolmainitud

1 Eestimaa Talurahva Seadus, § 13, lk. 2.

2 Sealsamas, § 95, lk. 8.

3 sealsamas, lk. 10.

4 Vt. J. Kahk, tsit.teos, lk. 86.

kindral-majoor Issakov annab sellele "järeleandmisele" järgmise hinnangu: "Sõnades ja paberil paistis see kergendus küllalt suurena, tegelikult ja sisuliselt aga ei kujutanud see endast mitte mingisugust kergendust, sest see arv - 600 teopäeva, - mis oli endise seadusega kindlaks määratud, oli niivõrd suur, et seda tegelikult ka ilalgi varem ei tehtud ega nõutud." ¹

Just selle paragrahvi põhjal tekkis talupoegadel hiljem arvamine, et abitegu on kaotatud, kuna vähendatud teopäevade arv vastas ligikaudu abiteo suurusele. See nõudmine polnud antud paragrahvi põhjal aga õigustatud, pealegi on abitegu seaduse raamatus äratoodud näitlikus rendilepingus otseselt mainitud. ²

Väga õigesti on J. Kahk kilbile tõstnud juba omal ajal kubermanguvalitsuse nõuniku F. V. Schwebri poolt avastatud seadusevõltsimise selle tõlkimisel vene keelest saksa ja eesti keelde. ³

Seni valitses § 33 ebatäpse tõlkimise tõttu saksa ja eesti keelde ajalookirjanduses arvamus, et talupoegade nõue 127. paragrahvi viivitamatuks kehtestamiseks oli eksitus. J. Kahk esmakordselt näitab, et talupoegade nõudmine oli faktiliselt õigustatud.

1 Dokumente ja materjale, lk. 45.

2 Eestimaa Talurahva Seadus. "Õpetus kuida iga sugu rendi-kontrahtid tulevad kirjutada.

I Tego ja maks, mis kohapidaja mõisaherrale peab tegema ja tasuma.

1.) Teopäevad

2.) Abipäevad

3.) Maks vilja ja muu kaubaga.

3 Vt. J. Kahk, tsit.teos, lk. 89 ja Dokumente ja materjale, lk. 75.

Lialdatult suurt tähelepanu on J. Kahk autori arvates aga pööranud põlisrendi küsimusele. Põlisrendi küsimuse hindamisel on J.Reinthal ja J. Kahk teataval määral vastandlikul seisukohtadel. Kui J. Reinthal hindab päriliku rendi sisseviimist kui sammu edasi ja arvab, et mõisnikud lugesid päriliku rendi sisseseadmist "eneste maa pinna ja põhja peale oleva omanduseõiguse kõigutamiseks,"¹ siis peab J.Kahk seda üheks kõige suurema pärisorjusliku igandi sissetootmiseks talurahvaseadusse.² Kahtlemata on õigus J.Kahkil, kes veenvalt näitab päriliku teorendi negatiivseid külgi, kuid ülespuhutud tähelepanu ei nõua see m. "jäädava teokauba" küsimus seetõttu, et ta ainult paberile jäi ja teda kunagi ellu ei suudetud viia.

Seega oli 1856.aasta talurahvaseaduse äärmiselt konservatiivne ning mõisnike huve kaitsev iseloom ja segane ning ebatäpne sõnastus üheks 1858.aasta talurahvarahutuste põhjuseks nii Mahtas kui ka kogu Eestimaal.

Väljaste ajenditena lisandusid neile segadused 1856.a. seaduse väljaandmise käigus.

Talurahvani ulatusid kuuldused seaduse peatsest ilmumisest juba varakult. Eestimaa kubermangu valitsus tegi kõik, et talurahva lootusi ilmuva seaduse suhtes võimalikult suureks paisutada. Uus talurahvaseadus kuulutati välja 1858.aasta aprillis.

"Maa Valla Kuulutajas" avaldati mõni päev enne seaduse väljakuulutamist teade vana majandusliku korra lõppemisest 23.aprillist alates ja uue korra kehtestamisest vastavalt

1 J.Reinthal, tsit.teos, lk. 16.

2 Vt. J. Kahk, tsit.teos, lk. 76-77.

uuele seadusele.

Uus seadus kavatseti avalikult kirikus välja kuulutada. Selleks koostati pastoritele pidulik kõne tekst, mille nad enne jumalateenistust pidid ette lugema. "Eestimaa Talurahva Seaduse Kohus on mulle Suure Keisri Härra nimel seda käsku annud talukoguduste kohtumeestele, keda siia kokku kutsutud, ning kõige kihelkonnale kuulutada, et seda seadust mööda maarahva sugu igavesti siin Eestimaal oma paika võivad pida- da ja nende põli, niipalju kui ilal võimalik, kergitud saab," öeldakse selle kõne tekstis. "Seesinane seadus paneb Eestimaa mõisnikkudele mõningat kulu ja täitmist teie heaks peale." ¹ Kõnes on selge sõnaga öeldud, et talupoegadelt ei tohi enam rohkem renti nõuda kui 127. paragrahvis on märgitud. Loomulikult käis selline teadaanne mõisnike kavat- suste vastu ning kõne keelati ära.

"Kõrgemalt poolt saadud korralduse põhjal on mul härra- dele praostidele ja pastoritele teatada, et konsistooriumi käesoleva aasta 28. märtsi ringkirjaga määratud pidulikku jumalateenistust uue talurahvaseaduse väljakuulutamise ja maksmapanemise puhul pidada ei tule, et aga pühapäeval, 13. aprillil k.a., või kui see ringkiri ei peaks küllalt aeg- sasti saabuma, siis pühapäeval, 20. aprillil k.a. tuleb ainult kantslist teatavaks teha, et kõik vallatalitajad peavad 23. aprillil k.a. ilmuma kohaliku kihelkonnakohtu ruumi uut talurahvaseadust vastu võtma; ja veel, et järgmisel pühapäe- val, 27. aprillil k.a., tuleb sündmust jumalaõnnistust paludes

1 Dokumente ja materjale, lk. 49.

jutluses nimetada." ¹

Seaduse avaliku väljakuulutamise ärjätmise põhjuseks oli kahtlemata hirm tekkida võivate rahutuste ees.

Rahvas oli siiski seaduse väljatöötamisest juba kuulnud. Algul pidulikud ettevalmistused seaduse väljakuulutamiseks ja siis nende ärjätmine tekitasid rahva hulgas rahutust ja umbusku.

"Äratanud seega rahvas nii ootusi kui ka kahtlusi ning ergutanud ta kujutlusvõimet, lubasid kohalikud võimud lõpuks rahval seda ammu igatsetud seadust lugeda. Neile anti kätte paks raamat, mis kubises paragrahvidest, lisalehtedest ja tabelitest, jättes hinnangu andmise mõisnike "isaliku hoolitsemise" tulemuste üle talupoegade endi hooleks.

Pettumuse raske hetk lähenes, ² kirjutas kindral-majoor Issakov.

Uus seadus valmistas ja pidigi valmistama talupoegadele raske pettumuse, olles seega üheks puhkenud rahutustelaine põhjustajaks. "Reformid", mida teostavad pärisorjapidajad, on kogu oma ilmelt paratamatult pärisorjuslikud, nendega käib paratamatult kaasas igasuguse vägivalla režim." ³

Seega jäi reformides pettunud rängalt eksploateeritavail talupoegadel üle üks tee - revolutsioonilise võitluse tee.

Milline oli Juuru kihelkonna Mahtsa talupoegade majanduslik olukord enne 1858.aastal plahvatanud ülestõusupurset? Kahjuks on selle kohta säilinud väga vähe andmeid. 1804. aasta vakuraamatutest Juuru kihelkonnas on säilinud ainult Mahtsast

1 Dokumente ja materjale, lk. 54.

2 Dokumente ja materjale, lk. 47.

3 V.I. Lenin, Teosed 17.köide, Tallinn, 1953, lk-lk.90-91.

umbes 6-7 kilomeetri kaugusel asuva Maidla mõisa vakuraamatud. 1804.aasta vakuraamatuis kirja pandud teokoormisi ning makse võeti suures osas aluseks kogu XIX sajandi esimese poole rendilepinguis. Kuna võib eeldada, et ühe kihelkonna piirides ligistikku asuvates mõisates teokoormised palju ei erinenud, toome siinkohal ära mõningate Maidla talupoegade kohustused 1806.a. vakuraamatu järgi.

Nii oli näiteks Helda külas elaval talupojal Andrese Matsil tarvis mõisale teha 408 hobusepäeva, neist korralist tegu suvel 166 päeva ja talvel 226 päeva, lisapäevi (abitegu) suvel 8 ja talvel 8. Jalapäevi oli antud peremehele teha 397, neist korralist tegu suvel 190 päeva ning talvel 48 päeva, lisapäevi suvel 64 ja talvel 95. Kokku moodustas antud kohustused mõisa vastu 805 teopäeva aastas, seega härmiselt suure koormise.¹ Lisaks teopäevadele pidi Andrese Mats maksma naturaaltasuna 2 tündrit 2 vakka rukist, samapalju otri ning kaeru, 60 naela heinu, 1 lamba, 1 talle, 3 kana, 20 muna, ühe 6-vakase ja ühe 3-vakase viljakoti aastas.

Kõigil ülejäänud peremeestel oli teopäevade arv väiksem. Näiteks pidi Tagaotsa Jüri tegema 208 hobuse- ja 252 jalapäeva, seega 460 päeva aastas, Lauri Jüri 161 hobuse- ja 202 jalapäeva, kokku 363 teopäeva, Kangro Ott 460 teopäeva, Kerner Jaan 363 teopäeva aastas.²

Teokoormiste suurus sõltus talupoegade käsutuses oleva maa suurusest, mille kohta vakuraamatus samuti andmed olid ära toodud.

On säilinud ka üks hilisem, 1825.a. Juuru kihelkonna

1 Vt. ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, sü. 2, lk 6.

2 Sealsamas, f. 864, nim. 1, s.ü. 2, l.6.

Härkula mõisas mõisniku ja kuuepõlvakoha-omanike vahel sõlmitud rendileping. Selles on öeldud, et "iga nuumaja saab põllud, heinamaad, elumaja ja muud hooned ja mis muud veel perekoha järel on olnud, oma kätte nõndasamuti pruukida, kuidas kõik tänini on pruugitud ja tasub mõisale aasta kohta tegu- ja maksu, nõndasamuti kuidas ta perekoht senini on tasunud, selle kohtu - vakuraamatü järel, mis vahekohtus on kinnitatud ja nõnda kuidas seaduseraamat õpetab, mis 1804.a. sai kinnitatud ja nende kätte antud...

... Kui nuumamise aeg otsas, peab nuumaja perekoha jälle kätte andma: head ja teist pere pärisvarandust, seda mööda, kuidas kihelkonnakoguduse kohtukirjas on üles pandud: rukkivõld, mis õieti haritud, ja kui seeme õieti peale tehtud on; õieti küntud rukkikõrre võld, kõik sõnnikupärandus ja lo sulda hagu; pealegi hooned ja majad, aiad ja heinamaad hästi korras." ¹

Nagu ka teiste rendilepingu punktide järgi näeme, ei kõhelnud Juuru kihelkonna mõisate omanikud oma talupoegi kõige julmema viisil ekspluateerivat.

Selle tulemuseks oli talupoegade täielik vaesumine - talupoegadele kuuluv "varandus" piirdus mõne üksiku kariloomaga ja vähese riidekraamiga.

Ilmeka pildi Maatra talupoegade viletsusest XIX sajandi esimesel poolel annavad nn. "eestkoste protokollid", milles üks vanematest jagab oma lastega varandust juhul, kui teine vanematest on surnud.

1 ENSV RAKA, f. 869, nim. 1, sü. 12, ll. 12-13.

"17.novembril (aastal 1817-1822) - täpne aastaarv puudub), tegi kohtu ees jagamist Peitle Mihkli sulane Jüri. Tema ütles, et temal oma naisest ei ole muud järele jäänud kui mõned vanad riided. Lehm on küll naisel olnud, aga see on 6 aasta eest mõisa võetud võla eest. Oma hõbedad on naine ka möödunud aastal nälja pärast ära andnud. Temal ei oleks siis muud jagamist lastega teha, kui et ta lubaks need vanad riided lastele jätta, mis emast järele jäänud." ¹

Mahtra küla elanike hulgas oli aga neidki, kel midagi polnud oma lastele anda. Nii tunnistas 14.nov. (1817-1822) ühe soldati lahutatud naine Kreet, et tal ei ole oma lastele midagi jagada. ²

2.oktoobril 1822.a. jagas Peerupuu Hindrek oma kahele lapsele lehma ja lamba. ³

9. juunil 1823 tunnistas Tõnu Hindreku Aadu, et tal pole oma lastele midagi jagada.

30.detsembril 1835. jagas Matsi Hindreku Jaagu lesk Anu oma kolmele lapsele 25 rubla. ⁴

5.detsembril 1835 jagas Adra Kaarel oma tütrele ühe lehma raha 12 rubla. ⁵

"16. mail 1838.a. Reinu Kaarel ja ta naine Eeva olid mõlemad ära surnud ja neist jäi järele 3 last: Mari 9 a., Liisu 6 a. ja Hindrik 2 a. vana. Nende pisuke varandus sai ära müüdud ja 16 rubla sai selle eest Mahtra talitaja Adra

1 ENSV RAKA, f. 869, nim.1, sü. 3.1. 36.

2 Vt. Sealsamas.

3 Vt. Sealsamas

4 Vt. Sealsamas, l. 37

5 Vt. Sealsamas

Hindreku läbi kogukonna kohtu kätte toodud." ¹

1. augustil 1848.a. jagas Korvi Hindrek oma kahele lapsele kummalegi 1 rubla hõbedat." ²

11. juunil 1861.a. jagas Noorsanna Jüri oma tütrele 1 rubla hõbedat. ³

Väga suurel osal talupoegadel polnud oma lastele jätta üle 10 rubla raha.

Siiski oli Mahtre talupoegade hulgas ka üksikuid jõukamaid, kelle varanduslik seis õpris tugevalt erines enamiku talupoegade omast. Nii näiteks jäi Peeropuu Jakobi lesel Annel oma mehes järgi üks hobune (30 rubl.), üks härg (20 rubl.), üks lehm (13 rubl.), 3 mullikat (22 rubl.), 8 lammast (16 rubl.), 3 siga (10 rubl.) ja üks raudvanker (25 rubl.) ⁴ - kokku seega varandust 136 rubl. väärtuses. Uustalu "einu lesk Ann jagas 1825.a. 23. jaan. oma kolmele lapsele: pojale ühe hobuse ja kummalegi tütrele ühe lehma ja 2 lammast.

Seega võime juba XIX saj. 20-30-ndail aastail Mahtre külas täheldada teatavat varanduslikku diferentseerumist - sel ajal, kui ühel talupojal oli oma lastele jätta vaid paar hõberubla, võis teine pärandada lastele varandust üle saja rubla väärtuses.

Võrreldes Mahtre valla eestkosteprotokolle Juuru kihelkonna teiste valdade omadega, torkab silma Mahtre talupoegade suhteline vaesus. Samal ajal, kui teistes valdades jäeti väga tihti lastele 100 ja isegi 200 rubla ⁵ jäeti Mahtres lastele keskmiselt 10-20 rubla eest loomi või riideid, tihti

1 Vt. ENSV RAKA, f. 869, nim.1, sü. 3.lk.37.

2 Vt. Sealsamas.

3 Vt. Sealsamas

4 Vt. Sealsamas

5 Vt. Sealsamas, f. 869, nim.1, sü. 3, l. 7, 24,39.

aga polnud midagi jätta.

J. Kahk on võtnud Mähtrastalupoegade elatustaseme aluseks taluelanike arvu, või täpsemalt talus leiduvate tööjõuliste inimeste arvu. ¹ Kahtlemata on selline alus (kuigi sellele on lisatud veel talu väljaostmise aeg) talu jõukuse üle otsustamiseks ebapiisav, liiatigi kui kõneall olev tööjõud talus polnud rõhuvas enamuses v o ö r a s tööjõud, vaid kujutas endast peremehe poegi, tütreid, vendi oma perekonda- dega ja teisi sugulasi, kes järelilikult sõid ja rõivastusid võrdselt peremehe-perenaisega.

Näiteks toome siinkohal ära Otša talu koosseisu 1858.a. revisjonikirjade järgi ² :

Mehed	vanus	Naised	Vanus
Otto Hansu p. Otša	50	Tema naine: Mari	35
Pojad 1. abielust:		Tütar 1. abielust: Tiiv	21
1. Hans	26	2. " :Madli	6
2. Mihkel	23		
3. Juhan	18		
2. abielust:			
4. Kustas	8½		
5. Toomas	2		
Juhan Hansu p. Otša	38	Tema naine: Mari	37
Pojad: 1. Kustas	9½		
2. Hans	5		
Toomas Hansu p. Otša	lahkunud		
Jaan Jüri p. Uidküll	surn.	Kadri Jüri t. Uidküll	32
Pojad: 1. Jüri	25	Tema lesk: Mari	49
2. Kustas	22	Tema tütar: Mari	18
3. Hans	13		
4. Juhan	6		
Jaan Juhani p. Karjus	58	Tema naine: Mai	49
		Tema tütar: Kadri	17

1 Vt. J. Kahk, tsit. teost, lk. V

2 ENSV RAKA, f 1864, nim. A 1, sü. K:123, l. 432-433.

Otsa talu oma 23-liikmelise perega oli 1858.a. Mahtra valla suurimaks taluks. 1840.a. kuulus Mahtra mõis Ottilie von Riesenkampfile. Mahtra külas elas sel ajal 145 talupoega.¹

1853.aastal 10.märtsil läks Mahtra mõis koos inventariga müümisele enampakkumise teel. Enampakkumisest võtsid osa parunid Howen, Stackerlberg, Barlöwen, Tiesenhausen, Gernet, Ramm ja Helffreich.

Esimesena pakkus parun Helffreich 15 000 rbl. Lõpuks kujunes välja "kahevõitlus" Helffreichi ja Stackelbergi vahel, milles võitjaks jäi esimene. Mahtra mõisa omanikuks 41 500 rubla eest saab parun Constantin von Helffreich², kes oli Mahtra mõisnikuks ka 1858.aasta sündmuste ajal.

1858.aastal on Mahtra külas 20 talu. Revisjonikirjade järgi elas Mahtras 1858.a. nais- ja 201 meessoost elanikku, neist 40 vabadikku.³

Mahtra valla talitajaks oli taluperemees Hans Tertsius. Mahtrase kolis Tertsiusete perekond 1834.aastal.⁴ Hans Tertsiususe isa Jaan oli perekonnas vanim poeg. 1858.aastal oli ta 37 aastane ja küllalt arvuka pere hooldaja. 1858.a. oli Tertsius teist korda abielus, ta naine Tiidu oli 35 aastane. Tertsiususe esimene poeg Mart oli 1852.aastal 6-aastasena surnud, teine poeg Jaan oli 10-aastane, kolmas poeg Juhan 4-aastane. Tütteid oli Tertsiusel kaks - 7-aastane Ann ja 2-aastane Mari.

1 Vt. ENSV RAKA, f. 1864, nim. A 1, sü. K:123.

2 Vt. ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, sü. 1095, ll. 65-66.

3 Sealsamas

4 Vt. J.Kahk, tsit.teos, lk. 123.

Peale selle elasid talus Hans Tertsiusse 34-aastane vööras-ema Mari, 8-aastane poolõde Liisu, poolvennad Juhan (11 a.), Hindrek (5 a.) ja Jakob (2 a.).

Hansu vend Juhan oli 1852.aastal 28-aastasena nekrutiks vöetud.

Vööra töujöuna elasid talus Mihkel Reinvall (31 a.) ja tema naine Kai (23 a.), kellel oli 2-aastane tütar Mari.¹

Köikide säilinud dokumentide põhjal - Hans Tertsiusse enda mälestuste, teiste talupoegade poolt antud tunnistuste, pastor Perggi ja valitseja Rosenbergi poolt esitatud andmete põhjal - mis kuidagi puudutavad Tertsiusse tegevust, kerkib silme ette pilt temast kui arukast ja otsustusvöimelisest talupojast, kes oskas arvestada ning kaitsta ka teiste talupoegade huviseid, kel oli olukorrale ülevaatlikum pilt kui enamikul talupoegadel ning kes uisa-päisa termamisele eelistas alati kaalutletumat, kuid ometigi otsustavat tegutsemist. Niimönigi kord tuleb imetleda Hans Tertsiusse poolt valitsejale või pastorile antud ülitaavat vastust, mis räägib suurest sisemisest intelligentsist.

Siiski on Tertsiusse osatöhtsust Mahtsa sündmuste käigus (vöibolla) pisut liialdatud. Kuigi ei ole mingit kahtlust, et Tertsius talupoegade huvide eest seisis ja selles suunas ka energiliselt tegutses, viitavad paljud andmed (korduv pöördu- mine pastori kui vöimaliku rahusöbitaja poole, soovitus talupoegadel Habajasse minna, manitsus tegu endistviisi edasi teha⁺) sellele, et Tertsius pooldas sündmuste rahulikku

1 Vt. ENSV RAKA f. 38o2, nim.1, sü. 1, ll.1o-11

2 Vt. II peatükk, lk.

lahendust. Ülestõusust kuulis Tertsius alles peale selle toimumist, kuna ta ei viibinud ülestõusu ajal Mahtras.

Mahtra sündmuste teine silmapaistev tegelane, Adra Mihkel Tein, kes ülestõusu ajal langes, oli 1858.aastal samuti taluperemees. Tema isa, Adra Tõnu Tein, suri 1857.a. 62-aastasena, misjärel Mihkel kui vanem poeg taluperemeheks sai. 1858.a. oli Adra Mihkel 31 aastane. Mihkli naine Anu Tein oli 30-aastane, nende tütar Tiit kuue- ja Leena kolmeaastane. Peale selle kuulusid perekonda Adra Mihkli 27-aastane võõrasema Mari ja Mihkli aastane poolvend Daniel. Mihkli vend Jüri oli isa surma aastal 24-aastasena Mahtrast lahkunud.¹ Võõrast tööjõudu talus ei olnud, seetõttu võib Adra Miklit pidada üheks vaesemaks peremeheks Mahtras.

Andmed Mahtra talupoegade käsutuses olnud maa suuruse, teokoormiste ja maksude suuruse ja muude majanduslike tingimuste kohta kahjuks puuduvad, kuid nagu juba varem märgitud, võib kaudsemate materjalide põhjal järeldada, et Mahtra talupojad polnud jõukad. Sama märgib oma teoses J. Kahk.²

Niisiis oli talurahvarahutuste põhjuseks nii Mahtras kui ka kogu Eestimaal talurahva pärisorjusest vabastamise formaalne iseloom, talupoegade üha kõrgenevad koormised mõisa vastu XIX sajandi esimesel poolel, 1856.aasta talurahvaseaduse mõisnike huve kaitsev iseloom, teorendi ja sealhulgas abiteo püsijäämine peale 1856.aasta reformi. Uue talurahvaseaduse ilmumine 1858.aastal, sellega seoses olevad segadused ja osaliselt selle ebatäpne tõlgendamine talupoegade poolt oli rahutuste puhkemise ajendiks.

1856.aasta talurahvaseaduse kohta kehtib Lenini poolt

1 Vt. ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 1, ll. 4-5.

2 Vt. J. Kahk, tsit.teos, lk. 121.

antud iseloomustus:

"..."Reformid", mida teostavad pärisorjapidajad, on kogu oma ilmelt pärisorjuslikud, nendega käib paratamatult kaasas igasuguse vägivalga režiim." ¹

Lenin näitab, et talupoegi tuli "...väga sageli ...sõjalise jõu ja verevalamise abil sundida vastu võtma "Seadust", mis neid puupaljaks röövis..." ²

Kõik loetletud põhjused viisid selleni, et 1858.aasta suvel tõusid talupojad Mahtres võitlusele "tõe, õiguse ja vabaduse eest."

1 V.I. Lenin, "Talurahvareform" ning proletariaadi ja talurahva revolutsioon, ⁺eosed, 17. k., Tallinna, 1953, lk. 91.

2 V.I. Lenin, Semstvo tagakiusajad ja liberalismi hannibalid, ⁺eosed, 5. k., Tallinn, 1951, lk.lk. 26-27.

II p e a t ü k k

Talurahva rahutused Mahtras.

Mahtra talupoegade rahutused juuni alguses ei kuulunud esimeste talupoegade väljaastumiste hulka Eestimaa kubermangus 1858. aastal. Rahulolematuse kolde tekkimine Mahtras oli seotud varasemate talurahvaliikumistega teistes Eestimaa mõisates, eriti Mahtra naabermõisates.

Talupoegade esimene avalik väljaastumine mõisnike vastu toimus Vaivara kihelkonnas Auvere mõisas juba aprillikuul.¹ Ulatuslikumad rahutused, mis haarasid kubermangu kesk- ja idaosas, algasid aga mai lõpus. Maikuu viimase kümne päeva jooksul haarasid talupoegade rahutused 18 mõisat², sealhulgas ka Mahtra ümbruskonna mõisaid - Maidlat, Kose-Uuemõisat, Oru ja Habajat. Järgnevalt näeme, kuidas talupoegade rahutused ja nende julm mahasurumine olid Mahtra talupoegade vastuhaku üheks otseseks ajendiks.

Mahtra mõisa omanik Constantin von Helffreich elas oma teises mõisas - Arukülas. Mahtra mõisa majapidamist juhtis talupoegade poolt vihatud valitseja Rosenberg.

13. aprillil teatas Juuru kirikuõpetaja Berg kirikus, et jüripäeval antakse uus seadus vallatalitajaile kätte.³

1 vt. J.Kahk, tsit. teos, lk.97.

2 Sealsamas, lk. 103.

3 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, 1.71-79.

23. aprillil sai Hans Tertsius kihekonnakohtuniku Juuru mõisa omaniku parun von Stackelbergi käest uue seaduseraamatu ühe eksemplari koos seletustega, et sellest ajast peale astub uus seadus jõusse ning et ainult lõpetamata kohtuasjad otsustatakse vana seaduse järgi. Samuti öeldi talitajale, et talupojad võivad nüüd mõisnikuga uued lepingus sõlmida kas raharendi või teoorjuse peale.¹ Samuti teatab kihelkonnakohtunik talitajatele, et nad seadusepunktide suhtes, millest nad ise aru ei saa, võivad seletust küsida kirikuõpetajailt.²

Talupoegade suunamine seletuste saamiseks kirikuõpetajate juurde, keda nende seletuste andmise suhtes sugugi instrueeritud ei oldud ning kellel endal tihti vaid kuuluste järgi seadusest põgus ülevaade oli, näitab veelkordselt kohaliku aadli läbimõttlematut tegutsemist seoses seaduse väljakuulutamisega. Pahaaimamatud pastorid, kes seadusetundmises eriti tugevad ei ole, osutavad tahtmatult mõisnikele tihti karuteene, kinnitades talupoegadel tekkinud arvamust, et abitegu enam teha ei tule.

25. aprillil siirdusid Mahtra talupojad mõisa uusi rendilepinguid nõudma. Kuna mõisaomanik Helffreich mõisas ei viibinud, teeb talupoegadele mitte vastata sooviv valitseja Rosenberg diplomaatilise manöövri ning seletab talupoegadele, et ta on ise teenistuslikes suhetes Mahtra mõisa omanikuga ning seetõttu ei ole tal võimu teha kor-

1 ENSV RAKA, f.29,nim.7, s.ü. 535/2, l.71-79.

2 Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast.

raldusi selles asjas.¹ Siinjuures ei ole Hans Tertsiose poolt antud tunnistustes juttu sellest, et talupojad juba 25. aprillil keeldusid abiteost. Veendumusele abitegu mitte teha jõudsid talupojad alles 27.aprillil, peale läbirääkimisi pastori juures. J.Kahki järgi keeldusid talupojad juba 25. aprillil abiteost.²

27. aprillil kutsub Juuru valla talitaja Hansu Jüri Hans Tertsioost kaasa kirikuõpetaja juurde, et paluda selgitust § 127 suhtes.³

Pastor Berg püüdis seletustest igati kõrvale hoida, käskides talupoegadel pöörduda seletuse saamiseks oma mõisnike, vastavate ametiasutuste või tsiviilkuberneri poole.⁴ Kui talupojad aga visalt nõuavad selgitust, kinnitab Berg, et seaduses abiteost midagi räägitud ei ole.

Hiljem kirjutab pastor Berg: "Tunnistan meeleldi, et see seletus ei olnud üldse küllaldane. Tegelikult ei öelnud ma neile rohkem ega vähem sellest, mis 127. paragrahvis juba oli öeldud".⁵ Sellele järgneb seaduse kriitika isegi kirikuõpetaja poolt:

"Antud paragrahv (s.t. 127 - M.K.) on sõnastatud kõige ebamäärasemates väljendustes. Ta võimaldab kõige mitmekesisemaid tõlgendusi".⁶

1 ENSV RAKA, f.29, nim. 7, s.ü. 535/2, l.71-79.

2 vt. J.Kahk, tsit. teos, lk. 125.

3 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l.71-79.

4 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/10, l.27-41.

5 Sealsamas

6 Sealsamas

Talupoegade märkusele, et juhul, kui seaduses on ette nähtud nii palju vähem päevi, peab mõisnik võibolla tööde lõpetamiseks palkama raha eest töölisi, vastas Berg: "Jah muidugi, kui seaduse järgi ette nähtud tööpäevadest ei jätku. Sel juhul tuleks tal tema poolt palgatud töölistele maksta oma taskust".¹ Hans Tertsiusse tunnistuse järgi ülekuulamisel on pastor isegi öelnud: "Raha harraste taskust peab voolama nende (s.t. talupoegade - M.K.) taskutesse".² Tõenäolisemaks tuleb pidada selle episoodi kirjeldust Hans Tertsiusse hilisemates kirjeldustes, kus ta omistab umbes samasisulise lause endale: "Eks raha ole küll sakste taskus olnud, eks taha meie taskus ka olla".³

Koju tagasi pöördudes teatab Tertsius Mahtra pere-meestele sellest jutuajamisest tekkinud veendumusest, et edaspidi pole enam vaja abitegu teha. Talupojad otsustavad, et kui 8 päeva jooksul mõisaomanik Helffreich Maht-rasse ei saabu ja nendega selles suhtes kindlat kokkulepet ei sõlmi, siis ei pea nad kohustuslikuks abitegu enam edasi teha.⁴

Laupäeval, 3. mail, kui valitseja peale juba tehtud hobusepäevade nõudis veel 14 hobust äestamiseks, siis neid hobuseid ei antud, kuna neid päevi võeti abiteona.⁵

Samal päeval on Hans Tertsius mõisas valitsejale seletust andmas, öeldes, et talupidajad ootavad ära paruni

1 ENSV RAKA, f.29,nim.7, s.ü. 535/10, l.27-41.

2 ENSV RAKA, f.29,nim.7, s.ü. 535/2, l.71-79.

3 Hans Tertsiusse ülestähendused Mahtra sõjast.

4 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l.71-79.

5 Sealsamas.

saabumise, kes ise olevat neid aasta eest julgustanud uue seaduse peatse ilmumisega. Leppimata sellise seletusega kutsub Rosenberg kõik peremehed 4. mail mõisa. Tertsius küsimusele, kui palju on neil vajalik teha äestamispäevi, vastas valitseja, et loovutab talupoegadele ühe kahest ettenähtust abiteopäevast. Samuti lubab ta selle talupoegadele hiljem kinni maksta, kui selgub, et ta on seda nõudnud ebaseaduslikult. Selliste lubadustega saavutab Rosenberg töö teostamise, kuid valitseja taganemine äratas hiljem peremeeste tähelepanu ja kinnitas nende kahtlust, et neil on ikkagi õigus nõuda abiteo tegemise ärajätmist.¹

Tähelepanuväärne on, et valitseja Rosenberg hiljem oma tunnistustes üldse ei maini neid järeleandmisi talupoegadele.²

Talupojad on üha enam veendunud selles, et abiteo nõudmine mõisnike poolt on ebaseaduslik. Ettevaatlik ning arukas Hans Tertsius teeb aga ühe katse teise järel, et sellele talupoegade arvamusle leida kindlat seaduslikku põhjendust. Kui seletuseküsimine pastori käest ei olnud tagajärgi andnud, sõidab Tertsius uut seaduseraamatut kaasa võttes Tallinna tuttava kaupmehe juurde, kes aga kategooriliselt ning hirmunult keeldub seaduse kohta vähemaltki "seletust" andmast, kuna see rangelt keelatud olevat. Ühtlasi manitseb kaupmees Hansu, et see ei püüaks ka ise seadusest "midagi leida".³ Oletada võib muidugi ka, et

1 ENSV RAKA, f.29, nim. 7, s.ü. 535/2, 1.71-79.

2 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, 1.5-9.

3 Hans Tertsius ülestähendused Mahtra sõjast.

linnas elav kaupmees isegi talurahvaseaduses orienteeruda ei suutnud, kuna ta muidu oleks üle 50 km kauguselt tulnud tuttavale talupojale püüdnud siiski mingit selgitust anda, kuid igatahes näib umbusk uue talurahvaseaduse vastu ka linnaelanike seas levinud olevat.

Mõni päev peale oma esimest jutuajamist talupoegadega 27. aprillil, sai pastor Berg teada, et talupojad on millegipärast rahutuks muutunud ja et Mahtra vallatalitaja on jäänud kahtlema, kas lubada oma vallal endisi jalapäevi teha.¹

Kuigi Berg ka ise ei ole veendunud, et talupoegadel tuleb abitegu edasi teha, täidab teda hirm mõtte juures, et ka tema seletused võisid osaliselt aidata lõkkele puhuda talupoegade rahutut meeleolu. "Kõik see sundis mind inimestele avalikult kirikus aru pähe panema", kirjutab Berg hiljem.² 11. mail pöördus ta koguduse poole järgmistes sõnadega: "Ma kuulsin, et te vahetpidamata omavahel uuest seadusest arutlete ja kõigest väest taotlete selle otsekohest rakendamist. Palun teid, ärge tehke seda, sest sellised arutlused häirivad ainult teie hinge ja selle tagajärjeks võivad olla suured ebameeldivused.- Te loete ainult seda, mis on öeldud 127. paragrahvis, lugege aga ka seda, mis on öeldud 35. paragrahvis. Praegu jääb kõik veel vanaviisi".³

Nädal aega peale ülalkirjeldatud jutlust ilmusid

1 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/10, l.27-41.

2 Sealsamas.

3 Sealsamas.

erutatud vallatalitajad pastori juurde. "Inimesed ilmutasid otsekohe minu suhtes suurt umbusku", kirjutab kirikuõpetaja.¹ Mehed heitsid pastorile ette, et varem teatati kirikus otse vastupidist viimasele teadaandele ning et pastor ise tõlgendas neile varem uut seadust vastupidiselt. Talitajad põhjendasid oma etteheidet sellega, et need vastandlikud teated tekitasid inimestes kahtlust ja sellega on antud palju põhjust rahulolematusteks ja vaidlusteks mõisavalitsustega. Talitajad olevat seetõttu seatud väga raskesse olukorda talurahvakogukondade ees, sest viimased hakkavad tõenäoliselt neid süüdistama arusaamatuste tekkimises, ehkki nad teatasid inimestele ainult seda, mis nad ise pastorilt ja kihelkonnakohtunikult teada said.²

Peale pastori järjekordset kinnitust, et kõik peab jääma vanaviisi, teatavad talupojad trotslikult, et nad lähevad keisri juurde.³

Vahepeal Mahtrasse jõudnud parun von Helffreich lasseb 26. mail talupojad mõisa kutsuda. Mõisnik kasutab talupoegade mõjutamiseks nii lubadusi kui ka ähvardusi (lubades talupoegadele võimaluse korral maad enne jakobipäeva kätte mõõta), kuid talupojad jäid oma nõudmise juurde abitegu mitte teha kindlaks.⁴

Ka valitseja püüab talupoegi rahustada, kuid asjatult.⁵ Eriti teravaks lähevad valitseja Rosenbergi ja

1 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/10, l.27-41.

2 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l.71-79.

3 Sealsamas.

4 Sealsamas.

5 Sealsamas.

Hans Tertsiusse suhted, Rosenbergi suhtumises Tertsiusse paistab välja lausa isiklikku vaenu. Rosenberg peab nimelt Tertsiusust rahutuste tekitajaks ning initsiaatoriks. Näiteks peab ta seaduse ebatäpset tõlgendust talupoegade poolt just Tertsiusse süüks, kes kiriku juures teatas, et abitegu seaduses enam pole. "Nüüd on seda juttu kogu kubermang täis!" kurdab vihane valitseja, ning ähvardab Tertsiusust: "Kui sa nüüd kohtusse lähed, siis upud nagu vette!"¹

Ööl vastu 27. mail ulatuvad Mahtrasse kuuludused karistussalkade ilmumisest Kose-Uuemõisa, et sundida talupoegi koormisi täitma.²

27. mail läheb Tertsius mõisa ning vastuseks valitseja käsule minna haagikohtuniku juurde toob ette mitmesuguseid põhjuseid, mis selle käigu asjatuks ja ka võimatuks teevad. Esiteks ei olevat sugusi kindel, et peremehed sõnikuveost keelduvad - tõenäolisemaks peab Tertsius, et nad seda ei tee - teiseks tegevat Tertsiussele äramineku võimatuks asjaolu, et tal on lehm haige ning mesilased hakkavad peret heitma, mistõttu kodust lahkumine tooks talle kahju 15 hõberubla ulatuses.³

Ühtlasi on Tertsius kindel oma autoriteedis talupoegade hulgas, öeldes, et kui ta ise vana tegu ees teeb, siis teevad seda tema järgi ka kõik teised.⁴

1 Hans Tertsiusse ülestähendused Mahtra sõjast.

2 vt. J. Kahk, tsit. teos. lk. 128-129.

3 ENSV RAKA, f. 29, nim.7, s.ü. 535/2, l. 71-79.

4 Hans Tertsiusse ülestähendused Mahtra sõjast.

Siinkohal tuleb rõhutada Tertsiusse puuet küsimust võimaluse korral rahulikult teel lahendada, mis paistab välja ka tema käitumisest sündmuste edaspidises käigus.

Valitseja teeb Tertsiussele ülesandeks otsekohe teatada mõisa kõigi taluperemeeste seisukohad teotegemise suhtes. Ei ole täiesti õigustatud J. Kahki väide, et Tertsius ei teinud midagi selle ülesande täitmiseks.¹ Tegelikult andis Tertsius selle ülesande oma abile Reinu Jaanile, kes selle täitmata jättis.²

Samal päeval, 27. mail, sõitis valitseja Rosenberg haagikohtuniku juurde.³

29. mail läheb Tertsius mõisa viljaseemet vahetama, Rava kõrtsi juures teatas talle mölder Peeter, et valitseja peab Tertsiusi kõiges süüdlaseks ning ähvardab teda Siberisse saatmisega. Tertsiussele avaldas ähvardus mõju ning ta ei tahtnud algul mõisa minna, hiljem, kui ta siiski mõisa läheb, ähvardab valitseja ka isiklikult Tertsiusi sellise saatusega.⁴

30. mail saavad peremehed teate ilmuda Habajale, kus sel ajal asub karistussalk. 30. mail varahommikul kutsus Tertsius teised talupojad enda juurde Habajasse mineku üle nõu pidama.⁵ Tertsiusse enda tunnistuse järgi ta ei kutsunud peremehi, vaid need tulid ise.⁶ Talupojad olid

1 vt. J.Kahk, tsit. teos, lk. 129.

2 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l.71-79.

3 vt. J.Kahk, tsit. teos, lk. 129.

4 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l.71-79.

5 vt. J.Kahk, tsit. teos, lk.129.

6 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l.71-79.

eriti pahased selle üle, et nad polnud veel mõisast ametlikku käskugi saanud ilmuniseks sõnnikuveole, mis pidi algama 2. juunil, kuid 30. mail taheti neid juba läbi peks- ta sellest keeldumise eest.¹ Ebaõige on J. Reinthali väi- de, et talupojad sõnnikuveoks mõisa ei ilmunud.² Hans Tert- sius aga arvas, et nad peavad Habajasse mineku käsule siis- ki alistuma, kuigi ka ta ise ei pidanud meeste vastuväi- teid Habajasse minekule sugugi alusetuiks.³ Sel hetkel läks aga Tertsiuse talust mööda Habaja tüdruk Miina Ermes, keda kõnetas Mahtra taluperemees Adra Mihkel.⁴ Miina kir- jeldab Mahtra peremeestele talupoegade verist karistamist Habajal. Seni on jäänud lahtiseks küsimus, kas Miina oli saadetud Mahtrasse Habaja talupoegade ülesandel või tuli ta sinna juhuslikult. Arusaadavail põhjustel eitavad nii Miina ise kui ka Habaja talupojad hiljem kohtulikul üle- kuulamisel esimest võimalust.⁵ Hans Tertsiuse mälestus- te järgi, kus tal tegelikku olukorda enam põhjust varjata polnud, tuli Miina käsuga Mahtrasse, s.t. olles saadetud Habaja talupoegade poolt.⁶

Kuigi talupoegadel oli Tertsiuse sõnade järgi "hirm minna ja hirm ära jääda",⁷ teevad nad Miina jutustuse mõ- ju all olles otsuseks Habajale mitte minna.

1 ENSV RAKA, f.29, nim. 7, s.ü. 535/2, l.71-79.

2 Sealsamas.

3 vt. J. Reinthal, tsit. teos, lk.61.

4 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l.71-79.

5 Sealsamas, s.ü. 535/4, l.56-57 ja s.ü. 535/2, l.27.

6 Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast.

7 Sealsamas.

Tertsius teatas Mahtra meeste otsusest ka teistele Juuru kihelkonna talitajatele ja kutsus neid peale lõunat kiriku juurde kõrtsi nõupidamisele. Tertsius rääkis kokkutulnuile Habaja veresaunast, öeldes, et kui soldatid Maht-rasse tulevad, "siis head lugu ei tule".¹ Seetõttu palus Tertsius naabervaldade talupoegadelt abi, kuigi hiljem kõik talupojad kohtus tunnistasid, et nad selle abi all mõtlesid ainult üheskoos palve esitamist pastorile.² Adra Hindreku tunnistuse järgi Pirgu talitaja, kes polnud rahul sellega, et Tertsius ta kutsuda oli lasknud, ja Juuru talitaja, kes teatas, et ta teokoormiste suhtes oma mõisnikuga täiesti ühel nõul on, lahkusid koosolekult.³

Pastori juurde läksid koos Tertsiuselga ainult Maidla ja Atla talitajad.⁴ Tertsius palus pastorit, et see hoiaks ära Mahtra talupoegade karistamise. Pastor lubas seda teha vaid juhul, kui talupojad nõustuvad tegema abitegu. Talupojad vastasid üksmeelse keeldumisega.⁵ Seega lõppes ka talupoegade kolmas ning viimane pöördumine pastori poole tulemusteta. Mitte asjatult ei kurda pastor hiljem, et "talupoegade usaldus minu suhtes on praegu juba kõigutatud..."⁶

Käigu ajal pastori juurde kohtavad talupojad ka kihelkonnakohtunikku Stackelbergi, kellele Hans räägib Ha-

1 Hans Tertsiuselga ülestähendused Mahtra sõjast.

2 vt. J. Kahk, tsit. teos. lk.131.

3 ENSV RAKA, f.29, nim. 7, s.ü. 535/6, l. 130-132.

4 vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 131.

5 Sealsamas.

6 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/10, l.27-41.

baja sündmustest ning teatab: "Rahvas peab kurja nõu, tahab vastu hakata ja sõda hakata pidama! Siis saavad soldatid tapetud ja mõis ära põletatud!" "Ära räägi nii hirmsasti", noomib Hanssu kohtunik. Tertsius ei jää vastust võlgu: "Ärge (teie) tehke nii hirmsasti - (teie) panete peksuga endile alla vanduma!"¹

Lahkunud pastori juurest, siirdub Tertsius koos Atla talupoja Koka Madisega Kärusse vene vaimuliku juurde. Hans Tertsiusu enda tunnistuste ning ka hilisemate mälestuste järgi ei leia kinnitust J. Kahki väide, et Tertsius lahkudes õhutas talupoegi vägivaldsele vastuhakule.² Tertsiusu enda sõnade järgi käskis ta Mahtra peremeestel mõisa ilmuda ja tegu endistviisi edasi teha.³ Käik Kärusõigeusu papi juurde on Tertsiusu tegevuse viimaseks etapiks.

Keskööl, vastu laipäeva asusid Tertsius ja Koka Madis jalgsi Kärusse teele. Kärusse jõudsid mehed kell 8 hommikul, kus peatusid kohalikus kõrtsis. Seal vahetati mõtteid talurahvaseaduse üle Liivimaal ja Eestimaal. "Kavatsusest vastu hakata need inimesed mitte midagi ei rääkinud", teatab oma tunnistuses hiljem kõrtsmik Hans Ringelberg⁴. Kõrtsmik juhatajs mehed sealse vallakohtu esimehe juurde, kes seletas, et alles peale vakuraamatute kätteandmist võib järgneda muudatus teoorjuses.

1 Hans Tertsiusu ülestähendused Mahtra sõjast.

2 vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 133.

3 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l. 71-79.

4 ENSV RAKA, f.29, nim. 7, s.ü. 535/10, l. 17-25.

Õigeusu vaimuliku poole pöördusid mehed järgmisel päeval peale pühapäevast jumalateenistust kahel eesmärgil: võrrelda eesti- ja venekeelseid seaduse-eksemplare ja paluda pastorit tsaarile kirjutada talupoegadele tehta- vast ülekohtust. Talupoegade küsimusele: "Kas see on keis- ri poolt lubatud, et nad panevad peksuga vanduma seaduse peale, mis anti neljakümne aasta eest?" vastab vaimulik: "Ei ole, see on kõik nende oma tahtmine, keiser selleks luba ei andnud!"¹ Preester lubab tsaarile kirjutada alles siis, kui Tertsius juba tegelikult midagi tehtud on ning hoitab teda, et ta ennast kinni ei annaks.²

Öösel asuvad Tertsius ja Koka Madis koduteele. Koi- dikul ületavad nad Liivimaa ja Eestimaa piiri ning jõua- vad päikese tõusu ajal Kädva tallu, kus elasid Koka Madi- se sugulased.³ Seal magasid nad umbes kella kaheksani ning edasi ruttab Tertsius juba üksi, kuna Koka Madis oma hai- ge jala tõttu ei saanud küllalt kiiresti liikuda. Järeli- kult tundis Tertsius Mahtras toimunud sündmuste pärast siiski ülisuurt rahutust.

Villemi Hansu talu juures umbes keskpäeval tulid Tertsiusese vastu esimesed talupojad Mahtra mõisast.⁴

Tertsius kuuleb, et Mahtras on toimunud kokkupõrge sõjaväega ja mõis on maha põletatud. Kõik kõrtsid, millest Tertsius möödus, olid rahvast täis. Öhtupoolikul jõuab

1 Hans Tertsiusese ülestähendused Mahtra sõjast.

2 Sealsamas.

3 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l.71-79.

4 Sealsamas.

Tertsius mõisa, kus leiab eest vaid suitsevad ahervaremed.

Sündmused Mahtras olid teinud vahepeal järsu pöörde. Mahtra talupojad olid jõudnud kindlale veendumusele, et neid mõisnike poolt petetakse ning lisaks sellele nende kallal veel ülekohtust vägivalda tahetakse tarvitada.

Isegi kindral-majoor Issakov on veendunud, et "... Sellisele teadmisele jõudnud rahvas ei saa kaua nurisemata jääda sõnakuulmise piiridesse - kui suur ta kannatuse tagavara ka ei oleks".¹

Kuna Mahtra talupojad Habajale ei ilmunud, saatis haagikohtuniku asetäitja sõjaväe Mahtrasse.² 31. mail kell kolm päeval jõuavad 50 südurit Mahtra mõisa.³ Sõjaväe ilmumine Mahtrasse oli järgnevate tormiliselt arenevate sündmuste kõige otsesemaks ajendiks. Esiolgu põgenesid talupojad sõjaväe tulekul metsa, kuid juba sama päeva õhtul hakkavad nad metsast tagasi pöörduma.⁴ Talupoegade võttis aset mõte vastuhakust.

Pühapäeval, 1. juunil kogunesid talupojad Tooma talu juurde. Oti Jüri Rosenmäe tunnistuse järgi oli juba laupäeval juttu võõrast abist.⁵ Nüüd kerkib see otsustamist nõudev küsimus edasilükkamatult talupoegade ette. Talupoegade meeleolu sellel koosolekul iseloomustab Oti Jüri

1 RAKA Leningradis, f. 1180, nim.27(XV kd.), s.ü. 33, l. 207-218.

2 vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 135.

3 ENSV RAKA, f. 29, nim.7, s.ü. 535/1, l.158-165.

4 vt. J. Kahk, tsit. teos. lk. 135.

5 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/6, l. 151-153.

lause: "Me tundsiime endid justkui linnupriina!"¹ Selle lause järgi võib arvata, et talupojad otsustasid pigem lahkuda oma taludest (muutuda "linnupriiks"), kui kanda ülekohtust karistust. Edasi räägib sama Oti Jüri: "Vallatalitaja jättis meid selles raskes olukorras maha, me olime ilma nõuta ja abita. Siis nõustusime saatma käskjalad naabervaldadesse, et üles otsida vallatalitaja, kui aga ei peaks teda kätte saama, siis paluda abi naabervaldadelt."²

Siit võib välja lugeda ühelt poolt teatavat kibestust Hans Tertsiose lahkumise vastu Mahtrast, teiselt poolt näitab see tunnistus selgesti, et talupojad üldiselt ei teadnud, kuhu Tertsius läks. J. Kahk andmetel siiski paljud talupojad olid Tertsiose käigust Kärusse teadlikud³, samuti Hans Tertsiose mälestuste järgi teatas viimane Eeru kõrtsis talupoegadele oma minekust Kärusse.⁴

Talupoja Reinu Jaan Matsi tunnistuse järgi tulid talupojad Tooma talu koosolekule omal algatusel, ilma kellegi kutseta; samuti olevat otsus saata käskjalad abi järgi naabervaldadesse tehtud kollektiivselt.⁵ Käskjalad abipalvetega saadetakse J. Kahki andmetel välja Kaiu, Harmi, Habajale ja Kuimetsa.⁶ Ilmselt oli Mahtra mehi aga ka veel teistes mõisates - näiteks räägib Mahtra talupoe-

1 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/6, l.151-153.

2 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/6, l. 162.

3 vt. J. Kahk, tsit, teos, lk.132.

4 Hans Tertsiose ülestähendused Mahtra sõjast.

5 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü., 535/6, l.140-141.

6 vt. J. Kahk, tsit. teos. lk. 135.

gadest, kes üleskutsega Purilas käisid, Purila talupoeg
Jaan Velt.¹

Osa Mahtra talupoegi siirdub Juuru kiriku juurde,
kus parajasti toimub jumalateenistus. Otse kiriku juures
toimus talupoegade nõupidamine. "Jumalateenistuse ajal,
mil õpetaja kirikus usinasti jumalat palus, kadusid mehed
nagu vaimud üksteise järele kirikust välja nõupidamisele",
räägib Ann Nei oma mälestustes Mahtra sõjast. Mahtralaste
üleskutse kohtas Juuru kiriku juures tulist poolehoidu.²

Pastor Berg, kes ei arvesta küllaldaselt asjaolu,
et oma eelneva käitumisega oli ta hävitanud vähimagi auto-
riteedi enda vastu talupoegade hulgas, teeb katsed talu-
poegi rahustada ning läheb sel eesmärgil peale jutlust ki-
rikukõrtsi (teistel andmetel Mahtra külasse)³, kus ta
manitsemiskatsed aga mingisuguseid tulemusi ei anna. "Hirm-
sam hirmsate seas on küll inimene oma vihas!" hüüab siin-
kohal kirikuõpetaja.⁴ Mõningad andmed räägivad sellest, et
talupojad oma viha Bergi peale välja valades on läinud
isegi tegudeni. Näiteks võib seda välja lugeda Bergi hili-
semas kirjalikus seletuses esinevast lausest: "Nende (s.
t. talupoegade - M.K.) hilisemad sündsusetud ja näotud
teod minu suhtes andsin ma neile hingelise enesesalgami-
sega andeks..."⁵. Pastori kõrtsiuksest väljaviskamisest

1 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/7, l. 135-136.

2 vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 137.

3 Õpetaja Bergi ülestähendused Mahtra sõjast.

4 Sealsamas.

5 ENSV RAKA, f.29, nim. 7, s.ü. 535/10, lk. 27-41.

räägib ka kohalik ajalooline traditsioon ning kaasaegsete mälestused.¹

Tulemusi ei andnud ka pastori katse kutsuda enda jutule kolm vanemat taluperemeest. "Ei meie saa tulla, meid ootavad vitsa- ning kepikoormad", vastasid talupojad.²

Nähes, et talupoegade meeleolu on äärmiselt ärev, sõidab Berg mõisa ja hoiatab mõisavalitsejat. Samal ööl saadetakse mõisast Habajale käskjalg abipalvega.³

Juba esmaspäeval, 2. juuni varahommikul hakkasid Mahtrale lähenema talupoegade rühmad naabervaldadest. Osa võõrastest talupoegadest, näiteks Harmi mõisa talupojad, läksid Mahtrasse juba öösel ning veetsid öö Mahtra külas.⁴

Umbes kell kaheksa hommikul märkas allohvitser Repnikov suurt rahvahulka, mis lähenes kahelt poolt mõisale.⁵

Komandöri käsul rivistusid sõdurid mõisaüel kaheviirulisse lahkrivisse, distantliga paaride vahel 1½ ja 2 sammu.⁶

Mõisaüel viisid kahed väravad - Järlepa ja Atla väravad. Järlepa väravate kaudu valgusid talupojad mõisaüele. Andmed "Mahtra sõjast" osa võtnud talupoegade arvust on kõikuvad. Tsaari tiib-adjutant Issakov teatas oma raportis tsaarile, et ülestõusust võttis osa 1000 kuni 1500 talupoega.⁷ Samuti räägivad oma tunnistustes "sõjast osa

1 Anu Nei mälestused Mahtra sõjast.

2 Hans Tertsiose ülestähendused Mahtra sõjast.

3 vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 139.

4 ENSV RAKA, f. 29, nim.7, s.ü. 535/2, l. 34-35.

5 J. Kahk, tsit. teos, lk. 141.

6 ENSV RAKA, f. 29, nim.7, s.ü. 535/1, l. 158-165.

7 J. Kahk, tsit. teos. lk.155.

võtnud alamväelased, et meessoost talupoegade arv ületas tõenäoliselt 1000 inimest¹, lipnik Bolotov oma ettekandes räägib 1500 mehest.² Hans Tertsius oma mälestustes räägib koguni 2000-st või rohkemastki talupojast,³ kuid tema kui ülestõusust mitte osavõtnu andmeid ei saa selles osas võtta tõepärastena.

Ananüümses "Märgukirjas Eesti talupoegadele" öeldakse: "Niisiis kogunes Mahtrasse 700 kuni 800 inimesest koosnev rahvahulk."⁴ Seda arvu peab, oma väidet mitmeti põhjendades, kõige tõenäolisemaks ka J. Kahk.⁵

Ülestõusukohale oli kogunenud ka naisi. Sõdurid räägivad oma tunnistustes, et "... naisi oli ligi 40, kes olid kaugemal".⁶ Isegi lapsi oli võitlust pealt vaatamas. Anu Nei, kes oli sel ajal 11-aastane, jutustab oma mälestustes, et ta oli ühe küüni seinale roninud ja sealt võitlust vaadanud.⁷

Talupojad, kellel juba varem teivaid kaasas ei olnud, relvastusid mõisaõuel teivastega, mis olid määratud roik-
aia tegemiseks.⁸ J. Kahk väidab, et kõik allikad kinnitavad, nagu poleks talupoegadel peale Peeter Olanderi olnud püsse.⁹ Lipnik Bolotov kirjutab aga oma seletuskirjas: "Talupojad olid relvastatud teivaste, hangude ja mõned

1 ENSV RAKA, f.29, nim. 535/2, l. 12-14.

2 Sealsamas, nim. 535/1, l. 158-165.

3 Hans Tertsiusse mälestused.

4 ENSV RAKA f. 2054, nim.1, s.ü. 1993, l.278-280.

5 vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 156.

6 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l. 12-14.

7 Anu Nei mälestusi Mahtra sõjast.

8 ENSV RAKA, f.29, nim. 7, s.ü. 535/2, l. 9-10.

9 vt. J. Kahk, tsit. teos, lk.153.

isegi püsside ja muuga".¹ Mõisavalitseja Rosenberg räägib teivaste ja kaigastega relvastatud talupoegadest, "kelledest ainult mõnel oli püss".² Peeter Olander räägib oma tunnistuses, et ta Mahtrasse tulles nägi teel kolme Maht-
ra inimest, kes olid relvastatud püssidega.³

Püsse, kui neid mõnel talupojal leiduski, võitluse käigus ei tarvitatud.

Karistussalga ülem major Laiming ähvardas talupoegi karistusega, kuid ligi tuhande talupoja karistamise mõte viiekümne sõduri poolt tundus talupoegadele nii absurdse-
na, et nad ähvardusele naeruga vastasid.⁴

Ohvitserid Laiming, Andrejevski ja Bolotov püüdsid rääkida talupoegadega, kes olid sisenenud Atla väravate kaudu. Ohvitseride küsimustele vastasid talupojad põlgli-
kult ja irooniliselt.⁵ "Sel ajal lähenes üks talupoeg, haaras maast teiba ja vibutas sellega meie poole", kirju-
tab lipnik Bolotov.⁶ Ohvitserid olid sunnitud tagasi pöör-
duma.

Vahepeal piiras rahvahulk rühma täiesti ümber. Ma-
jori käskluse peale "koonu!" rivistusid soldatid karre-
esse.⁷

1 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/1, l.158-165.

2 Sealsamas, s.ü. 535/2, l. 5-9.

3 Sealsamas, s.ü. 535/6, l. 23-30.

4 Sealsamas, s.ü. 535/1, l. 158-165.

5 Sealsamas,

6 Sealsamas.

7 Sealsamas, s.ü. 535/2, l. 12-14.

Sõdurite tunnistuse järgi püüdis rahvahulk soldatitelt püsse ära võtta, ohvitseri kinni võtta ja neilt mõõku ära rebida, mis neil kapten Bogutski mõõga puhul olivat ka korda läinud.¹

Major Laiming tegi katset talupoegi rahustada, pöördues Peeter Olanderi poole.² Järgnevat episoodi on kirjeldatud mitmeti. Sõdurite tunnistuse järgi olevat Peeter Olander nõudnud ohvitserilt 25 hõberubla, Laiming olevat aga andnud talle vaid 2 rubla. Seejärel olevat Peeter Olander tulistanud püssist ning andud hurraahüüdega märku üldiseks kallaletungiks. On säilinud ka reistsuguseid kirjeldusi: " Siis astus üks ohvitseridest, arvates, et tekkinud arusaamatusi on võimalik lahendada rahulikul teel, ettepoole, et vahekordi talupoegadega klaarida, Kuid soovides eelnevalt neid enda poole võita, tõmbas ta taskust rahapunga peenrahaga talupoegadele jagamiseks. Talupojad, nähes täis rahapunga, sööstsid ohvitseride peale ja rebisid talt selle käest. Rahatasku kukkus maha ja kui ohvitser kummardus, et seda üles tõsta, sai ta samal ajal kaihaga niivõrd tugeva hoobi pähe, et ta meelemärkusetult maha kukkus ja siinsamas suri."³

Peeter Olander ise tunnistab, et palus ohvitserilt vaid 20 kopikat viinaraha, "selle eest, et tuli", ohvitser aga olevat talle andnud 2 rubla.⁴

1 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l. 12-14.

2 Sealsamas.

3 ENSV RAKA, f. 2054, nim.1, s.ü. 1993, l. 278-280.

4 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/6, l. 23-30.

Hoolimata ohvitseride katseist end rahaga vabaks osta rõhusid talupojad üha tugevamini sõduritele peale. Purila talupoeg Jüri Tork tungis major Laimingi kallale ja virutas ta rusikahoobiga pikali. Siis anti käsk avada tuli.¹ Sõdurid asusid väravate suunas taganema. "Hoolimata kõigist jõupingutustest väravate juures seisma jääda olime sunnitud mässajate ülekaalukate jõudude ees taganema, seda enam, et tulistada oli väga ebamugav, kuna tuli lasta täiesti lähedalt", kirjutab Bolotov.²

Alamväelaste ülekuulamise protokoll kirjeldab taganemist järgmiselt: "Sõjavägi taganes Atlasse viivat teed mööda, mille kitsuse pärast osa soldateid pidi liikuma teeveeri mööda, sest taganemine toimus paiskrivis".³

Samal ajal tapeti umbes 120 sülla kaugusel mõisaväravatest kapten Bogutski. Juba väravatest väljumisel sai Bogutski hoobi pähe. Sammudes edasi heinamaal paremal pool teed, piirati ta varsti pärast seda rohkearvuliste talupoegade poolt ümber.⁴ Bogutski tentsik Semjon Jefimov*ŷ* hüüdis soldatitele, et nad päästaksid kapteni, kuid neid jälitanud rahvas surus neile nii tihedasti peale, et nad ei suutnud tagasi pöörduda.⁵

Kelle poolt ning kuidas kapten Bogutski tapeti, on

1 vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 148.

2 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/1, l. 158-165.

3 Sealsamas, s.ü. 535/2, l. 12-14.

4 Sealsamas.

5 Sealsamas.

seniajani teadmata.

Bogutski tentsik ja sõdurid tunnistasid hiljem, et nad ei saa ära tunda kapteni tapjaid. kuna nad ise said sel aja teivastega haavata.¹

Siinkohal vaevalt peab paika J. Kahki väide, et sõdurid talupoegi teadlikult välja ei andnud², kuna vähemalt Bogutski tentsik kindlasti võimaluse korral oleks osutanud süüdlastele.

Talupoegade seas oli surmasaanuid ja haavatuid rohkem, sest iga sõdur kasutas keskmiselt nelja padrunit.³

Taganev karistussalk, kes oli kaotanud ühe ohvitseri surmasaanuna ja ühe ohvitseri ning 13 sõdurit haavatuna, kohtas teel Habajast appiruttavat rühma. Major Laimingi käsul taganesid mõlemad rühmad Kose-Uuemõisa.⁴

Nn. "Sõja" käigus õiendasid talupojad arveid ka mõisavalitseja Rosenbergiga.

Rosenbergi tunnistuse järele tahtsid mõned talupojad teda isegi tappa, sellele kavatsusele olevat aga vahele astunud Mahtra talupojad. Rosenbergi peksmine kestis umbes poolteist tundi, kusjuures, nagu valitseja ise räägib, toa madala lae tõttu ei saadud talle teibahoope anda täie jõuga, mistõttu ta sai vaid kerge vigastuse laubale.⁵

1 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l. 12-14.

2 vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 149.

3 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l. 12-14.

4 vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 149.

5 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l. 5-9.

Mahtra peremeeste Hans Tilli, Jaan Matsi, Daniel Schmie-
debergi ja teomehe Karu Mardi abil õnnestus Rosenbergil
koos naisega läbi akna aeda ronida ja sealt 6 Mahtra pe-
remehe saatel Järlepa mõisa pääseda.¹

Traagiliseks sündmuseks on vakra talupoja Adra Mihk-
li langemine kokkupõrke alguses. Ülekuulamisel jutustas
Adra Mihkli naine Anna Tein järgmist: "Ma läksin Atlasse
viivale teele ja kuulsin, kuidas inimesed omavahel rääki-
sid, et üks Mahtra talupoeg on tapetud. Mind valdas hirm,
ma jooksin Atlasse viivat teed mööda edasi ja leidsin seal
oma mehe peaaegu juba surnuna. Kuul oli läbi parema käe
rinda tunginud."²

Sõdureid taga ajanud talupojad pöördusid tagasi mõi-
sa, asudes purustama ning tiiki veeretama mõisa viinavaa-
te. Kõrtsmik Peeter Malm õhutab talupoegi parem vaatidest
jooma, lootes, et talupojad siis muu mõisavara puutumata
jätavad.³

Nende mõisa teenijate suhtes, kes talupoegadele ot-
seselt midagi halba pole teinud, ei näita ka talupojad
üles mingeid halbu kavatsusi. Nii näiteks liigub kõrtsmik
julgesti talupoegade seas ning tema ainukeseks kaebuseks
on, et Sepa Jaan rebis talilt mütsi peast, kuid andis pä-
rast jälle tagasi.⁴

Ka sõdurite suhtes ei võta talupojad peale kokkupõr-
get enam ette vaenulikke akte. Näiteks kohtab grupp läbi

1 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l. 5-9

2 Sealsamas, s.ü. 535/7, l. 95-97.

3 Sealsamas, s.ü. 535/6, l. 42-45.

4 Sealsamas.

metsa Mahtrast koju minevaid talupoegi kolme sõdurit, kes talupoegi sõnadega " siia, siia!" enda juurde kutsusid. Sõdurid palusid endale juhatada teed läbi metsa, keele erinevuse tõttu ei suutnud talupojad seda palvet aga täita. "Sealjures ei toimunud mingisugust tüli", kinnitavad talupojad.¹

On säilinud andmeid ülestõusnute kavatsusest Atla mõisa peale edasi minna, kuid seda kavatsust talupojad elu ei viinud.²

Vahepeal süttisid teadmata mil viisil mõisahooned ning põlesid ära härrastemaja, mõisaait, väike nn. käsi-ait, tall ja mesipuu-aid.³

Ülestõusnud kaotasid seitse inimest surnute ja 14 haavatuina, kelledest kolm hiljem oma haavadesse surid ja üks enesetapmise sooritas.⁴

Anu Nei mälestuste järgi on "Mahtra sõjast" koostatud pikk laul, millest Anu Neil olid meeles ainult mõned read:

Hõissa aga poisid, nüüd on ooli,

otsa lõpnud orjapõli.

Kubjas ei või enam sundi,

ega trahvida üht tundi.

Kui tahab rohkem teha lasta,

selle eest peab viina ostma.

1 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/2, l. 38-39.

2 vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 149-151.

3 ENSV RAKA, F.29, nim.7, s.ü. 535/2, l.9-10.

4 J. Kahk, tsit.teos, lk.153.

Ei see olnud mitte nali,
teopoiss, kui teole tuli.
Juhtus tera hiljaks jääma,
naha peale pidi saama.
Keppe laoti neile selga
ega see jäänd neile võlga.¹

Laul kajastab talupoegade vastupanumeeleolu julmade-
le sundijatele.

Mahtra sündmused tekitavad ümberkaudsetes mõsnikes
tohutut ärevust. Juba 2. juuni õhtuks jõudsid teated üles-
tõusust Tallinna kuberner Grünewaldtile. Samal päeval jõua-
vad teated kubernerite kaudu ka Peterburi.²

3. juunil teatab sandarmiülem Eestimaa kubernerile
tsaari korraldusest saata Eestimaa kubermangu kindral-ma-
jor Issakov, "... selleks, et ... võtaks tarvitusele kõi-
ge tõhusamad abinõud sealses piirkonnas mässajate rahus-
tamiseks..."³

Samal ajal mobiliseeris Grünewaldt kõik kohapealsed
jõud ülestõusu mahasurumiseks.⁴ Mahtra ümberpiiramist
viiakse läbi nagu suurt sõjalist operatsiooni. 4. juunil
viidi Mahtra ümberpiiramine lõpule ja 6. juunil teatab
Issakov tsaarile, et talupoegade vastupanu on murtud.⁵

4. juunil langeb karistussalkade kätte Peeter Olan-

-
- 1 Anu Nei mälestused Mahtra sõjast.
 - 2 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 529, l.83.
 - 3 J. Kahk, tsit. teos, lk. 156-157.
 - 4 Sealsamas.
 - 5 Sealsamas, lk. 157.

lander ja järgmisel hommikul Hans Tertsius.

Hans Tertsius võeti kinni Atla mõisas ja viidi sealt 10 km kaugusel asuvasse Kuimetsa mõisa. "Siis tuli kõik küla rahvas vaatama kui mind kui koera oheliku otsas veeti Kuimetsa mõisa", kirjutab Tertsius.¹ Soldatite saatel viidavale Tertsiusele tulid teel vastu viitsekuberner ja mõisavalitseja, öeldes talle: "Sa oled kaks kubermangu pannud keema nagu hernepaja". "Ei mina pole ühtigi teinud seda", vastab Tertsius, "Teie ise olete teinud!"²

20. juunil tunnistas Issakov talurahvaliikumise rahustatuks, oma ülesande täidetuks, andis uurimismaterjalid kubernerile kätte ja sõitis Peterburi tagasi. 48 arreteeritud talupoega (nende seas 16 haavatut) saadeti raudus Tallinna.³

Mahtra ülestõusuga ei ole talupoegade rahutused Eestimaa veel kaugeltki lõppenud. Mahtra talupoegade julge vastuhakk saab talupoegadele innustajaks ning julgustajaks. "Talupojad jälgisid tähelepanelikult sündmuste arengut Mahtras ning avaldasi oma sümpaatiat ülestõusnute suhtes mõnikord otse avalikult."⁴

Paljude säilinud tunnistuste põhjal on talupojad mitmetes valdades avaldanud arvamust, et nad "tahavad teha samuti nagu Mahtras."⁵

1 Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast.

2 Sealsamas.

3 J. Reinthal, tsit. teos, lk. 79.

4 J. Kahk, tsit. teos. lk. 163.

5 ENSV RAKA, f.861, nim.1, s.ü. 1701, 1.3.

Laialdane rahutustelaine haarab kogu kubermangu. Eriti suure ulatuse võtsid talurahva antifeodaalsed väljaastumised juuli keskpaiku. 14. juuliks on rahutused haaranud 14 mõisat.¹ Talurahva rahutuste tõusule vastasid võimud juuli teisel poolel karistussalkade küladesse saatmisega, julmade ja massiliste karistustega. Sellele vaatamata polnud talurahva vastupanu ka veel 1858.a. augustis täielikult murtud. Viimased talupoegade avalikud väljaastumised leidsid aset septembri alguses Läänemaal.

Talurahva rahutuste mahasurumist otsustasid kubermangu võimud lõpetada Mahtra ülestõusnute sellise karistamisega, et see oleks kõigile hoiatavaks eeskujuks.

Mahtra ülestõusu asjas anti sõjakohtu alla üldse 65 kaebealust.

Kuigi talupojad teadsid, et neid ootab karm karistus, tuleb hinnatavana märkida, et nad kohtus ülekuulamisel mõtlesid ka oma kaaslaste saatusele.

Näiteks ei nimeta Peeter Olander ülekuulamisel seoses ülestõusuga ühegi talupoja nime peale Jaani Tõnu Mihkli ja kangur Kustavi², kes olid surnud ega saanud seetõttu oma tegude eest vastutust anda. Ei ole mõeldav, et tuttavate talupoegade keskel viibiv Peeter Olander ei tundnud kallaletungijaist kedagi ära peale kahe mehe. Ka tapetud Adra Mihkli naine vastab küsimusele, keda ta talupoegadest

1 J. Kahk, tsit. teos, lk. 175.

2 ENSV RAKA, f.29, nim. 7, s.ü. 535/6, l. 23-30.

nägi rüüstamas, et ta ei saa kedagi nimetada, kuna oli niivõrd teda tabanud õnnetuse valduses.¹

Tsaari otsusega Tallinnas loodud sõjakohus mõistis esialgselt 65-st kaebealusest 59 surma, milline otsus hiljem pehmendati.²

Lõpliku kohtuotsuse järgi mõisteti kahele talupojale - Ado Andreile ja Peeter Olanderile 1000 hoopi kadalippu ja 20 aastaks sunnitööle.

600 hoopi kadalippu ja 5-6 aastaks sunnitööle mõisteti 6 süüalust,

400 hoopi kadalippu ja Siberisse asumisele määrati 4 süüalust.

Hans Tertsiusele määrati 100 hoopi kadalippu ja elu- aegne asumine Siberis.

100 vitsahoopi ja 6 aastat vangiroodu määrati 10 talupojale,

80 vitsahoopi ja 4.a. vangiroodu 5 mehele,

70 vitsahoopi ja 2.a. vangiroodu 6 mehele,

70 vitsahoopi 5 talupojale,

50 vitsahoopi 2 talupojale,

6 kuud vangistust 3 talupojale.

Karistuse täideviimine oli määratud 10. veebruarile 1859.aastal. Ülestõusust osavõtnute karistamise kohale oli koondatud üle 900 sõduri.

1 ENSV RAKA, f.29, nim.7, s.ü. 535/7, l. 95-97.

2 J. Kahk, tsit. teos, lk. 205.

Pakases, kokkuaetud külaelanike silme all algas eba-
inimlik ülesthõusnute karistamine. Ühes rahvamälestuste
üleskirjutuses kirjeldatakse karistust järgmiselt: "Oli
talvine ilm, 10⁰ külma... löödi kümne ühte puntrasse kee-
ratud vitsaga... Inimestest jäid järele ainult verised
lihatombud..."¹

Põldu kunagise Mahtra mõisa rehe taga kutsutakse
rahvasuus tänaseni "verepõlluks".

Hans Tertsiusele avaldas peksustseen sellist mõju,
et veel teel Siberisse asumisele viirastusid talle surnuks-
pekstud inimesed ja maanteekraavi voolav veri. Meeltese-
gaduses tundub nägemus Tertsiusele reaalsusena ning põl-
vili langedes palub ta peksetavate eest.²

Selle verise karistamisega lõppesid "Mahtra sõja"
sündmused, kuid talupoegade kangelasliku võitluse tagajär-
jed Mahtras ulatuvad kaugemale.

1 J. Kahk, tsit. teos, lk. 207.

2 vt. Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast.

III peatükk.

Mahtra talupoegade olukorrast ja kogukondlikust
korrast XIX sajandi 60 - 80-ndail aastail

Milliseks kujunes Eestimaa talurahva olukord peale 1858. aasta rahutusi "Eestimaa talurahva ülesõus ajas nurja balti mõisnike katse säilitada teoorjuslike suhteid uute reaktsiooniliste talurahvaseaduste väljatöötamise abil ..." ¹. Eestimaa ja Liivimaa mõisnikud "olid ... sunnitud alustama tegelikke ettevalmistusi teoorjuse seadusandlikuks keelamiseks" ².

Olles talurahvarahutustest sisendatud hirmu otsese mõju all ning kartes järjekordselt keskvalitsuse vahelesegamist Balti agraarseadusandlusesse, töötas Eestimaa rüütelkonna maapäev välja 1856.a. talurahvaseaduse täienduste projekti. Milline oli nende "Täiendavate Määruste" iseloom? J. Kahk näitab, et mõisnike peamiseks taotluseks nende täienduste juures oli rendilepingute aluseks jälle võtta mõisniku ja talupoja vaheline "vaba kokkulepe". Seda seadusandlikku sammu hindab J. Kahk

¹ Eesti NSV ajalugu, Tallinn, 1957, lk. 216 - 217.

² Sealsamas, lk. 217.

kui äärmiselt reaktsioonilist, kuna siin tühistati 1856.a. talurahvaseaduse 127.paragrahv, kus rendi suurus oli normeeritud¹. Tuleb märkida, et 127. paragrahv küll tühistati, kuid ta jäeti siiski kõige kõrgema teoorjuse möödupuuks². Kahtlaseks tegi asja muidugi see, et ainult mõisniku eraviisil antud ausõna pidi garanteerima, et teokoormisi ei tõstetaks. Üldiselt tuleb aga nõustuda, et just "vaba rendileping" oli see, mis võimaldas talupoegade piiramatut eksploateerimist, sealjuures vajaduse korral ka seadusesätetest möödahiilimist.

Mõisniku ja talupoja vahelised renditingimused pidi kirja pandama erilises nn. laagriraaamatus. Laagriraaamatusse tulid eraldi sisse märkida ka abiteopäevad.

"Teukohtade põhja-raamatudes peab vahet tehtama nädaliste päevade vahel (ettenimetamata töö juure) ja abipäevade vahel (ettenimetud töö juure). Sedamööda tuleb iseäranis üles panna: mitu nädalist päeva iga nädalas teha on ja iseäranis kui palju sui- ja talvepäivi. Nii-samuti tuleb selgeste ülespanna: kui palju mõis iga teukoha pealt abipäivi võib pärida, missuguse töö juure, ja mil ajal"¹.

¹ Vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 231 - 232.

² Vt. J. Reinthal, tsit. teos, lk. 152.

³ Kõigekõrgenalt 1859.aastal kinnitud lisa-seadmised Eestimaa talurahva seaduse juure rendi-kauga, teuja raha-rendi ja talumaa äralahutamise kohta. Ära toodud lisana J. Reinthali teoses, lk. 174-181 (edaspidi : "Lisa-seadmised...").

Abiteo-päevade täpne kindlaksmääramine rendilepingus oli talupoegadele endise olukorraga võrreldes soodustuseks, kuna mõisnik nüüd heinatee, sõnnikuveo jms. puhul tohtis nõuda ainult nii palju abiteo-päevi, kui nende tööde juurde rendilepingus oli kinnitatud.

Talupoegadele anti de jure õigus nõuda renditingimusi, mis ei oleks endisest suuremad. "Kui pärast põhjaraamatu kinnitamist talupeg need teud ja maksud, mis senna on ülespandud, arvab suuremad kui endised teud ja maksud olema, siis tema võib selle pärast kihelkonna-kohutusse kaevata. Kohus kuulab seda asja läbi ja kui kaebatus leitakse õige olema, siis annab käsku, et põhjaraamat peab õiendatud saama, ning et nuumavõtjale see liig tegu ehk maks tagasi tasutakse, mis tema poolest selle põhjaraamatu järel tehtud teu-kontrahti läbi sai tehtud ja maksetud. Peale seda mõisaherra peab seda äravastama, et tema kohtu ette ei ole õiged tunnistust annud" ¹.

Kolme esimese rendiaasta jooksul oli talupojal õigus rendilepingut ennetähtaegselt üles öelda ².

Teatavaid soodustusi tehti üleminekuks naturaalja raharendile. "Niisugusi talu-nuuma-maid, mis Jüripäeval 1859.a. raha-ehk viljarendi peal on, ei tohi mitte enam teu peale anda" ³.

¹ Vt. "Lisa-seadmised ...", lk. 176.

² Vt. Sealsamas, lk. 177.

³ Vt. Sealsamas, lk. 177.

Samuti pidasid mõisnikud uute talurahvarahutuste kartusel paremaks kiirendada talumaade väljamõõtmist. "Iga mõisaherra, ehk kes tema asemel mõisa valitseb, peab tallitaja ja tema abimeestega üheskoos senna, kus talu-ruuma-maad (mis 9-mal Jaani-kuu päeval 1846 aastal talu-ruuma-maad olivad) mõisamaadega kokkupuutuvad nende vahele selgeid rajamärkisi panema ja seda rajapanemist sel 1859 aastal 1-se Viina- (Rooja-) kuu päevani lõpetama" ¹.

Tegelikult oli aga 1859.aasta alguseks maade kadastreerimine lõpetatud ainult kaheksas Eestimaa kubermangu mõisas ². 1859.aasta novembris oli rajamärkide panemine pooleli 26 mõisas ja 11-s ei olnud sellega veel alustatudki. Isegi 1866.a. ei olnud kõikides mõisates maad mõõdetud ³.

Seega jäid needki piiratud kujul toime pandud täiendusmäärused suures osas paberile. Pealegi püüdsid mõisnikud esimesel võimalikul juhul neidki väheseid määrustes sisalduvaid mõisnike huvide kitsendusi likvideerida. Venemaal valitseva revolutsioonilise situatsiooni ning seal läbi viidud talurahvareformi tõttu, mis põhines teis-

¹ "Lisa-seadmised ...", lk. 178 - 179.

² Vt. J. Kahk, tsit. teos, lk. 232.

³ Vt. J. Reinthal, tsit. teos, lk. 151.

tele alustele kui Baltimaade agraarreform, ei osutunud need rüütelkonna katsed aga tagajärjekaiks. "Ta näitab jälle kord", kirjutab J. Reinthal selle mõisnike reaktioonilise taotluse iseloomustamiseks, "kuida siinsed maaperemehed nõndapea, kui otsekohene välimine hädaohht mööda oli ja talurahvas Vene sõjavägede abil vageks peksetud, kõigi uuenduste peale käega löid ja kohe jälle kõige kitsama omakasupüüdlikkuse pinnale tagasi kippusid"¹.

Nagu eelnevalt nägime, jäi teoorjus Eestimaal veel kehtima. J. Kahk näitab, et "mida enam lähenes ülevemaalise talurahvareformi elluviimine, seda enam hakkas tsaarivalitsus kartma talurahva rahutusi. Sellest hirmust aetuna nõudis tsaarivalitsus, et balti aadel võtaks lähemas tulevikus tarvitusele abinõud teoorjuse täielikuks likvideerimiseks ja talupoegade liikumisvabaduse laiendamiseks"².

60-ndail aastail asusid tsarism ja Balti mõisnikud Eesti- ja Liivimaal kodanlike reformide teostamisele.

1863.a. passikorraldusega kaotati 1856.aasta seaduses olevad kitsendused talupoegade liikumisvabaduse suhtes.

1865.aastal võeti mõisnikelt õigus talupoegadele ihunuhtlust anda, kusjuures kohtu- ja politseiasutused

¹ J. Reinthal, tsit. teos, lk. 153 - 154.

² J. Kahk, tsit. teos, lk. 240.

selle oiguse säilitasid, 1866.aastal kehtestati uus kogukonnakorraldus ehk nn. vallaseadus, mis vähendas talupoegade sõltuvust mõisnikust. Mitmeid vallakogukonde puutuvaid küsimusi võisid talupojad nüüd ise otsustada. 1868.aastast keelati rendilepingute sõlmimine teoorjuse peale.

Nende väljakujunenud üldiste tingimuste valguses püüame vaadelda ka Mahtra kogukonna talupoegade olukorda peale 1858.aasta rahutusi ja 60-ndate aastate kodanlike reforme.

1860-ndail aastail levib Eestimaal talurahva massiline ümberasumisliikumine. Mahtra talupojad aga ümberasumisliikumisest osa ei võta¹. Selle põhjuseid tuleb arvatavasti otsida asjaolust, et rida ettevõtlikumaid ning ärksamaid Mahtra talupoegi (Ado Andrei, Hans Piller, Jaak Kastan, Arusepa Daniel Schmiedeberg, Mäe Daniel Schmiedeberg, Otti Jüri Rosenmäe, Tooma Juhan Reinverk, Hans Tertsius, Reinu Jaan Mats, Koidu Hans Till, Vainu Hans Kullerkupp, Pertle Priidik Ott ja Jaagu Hindrek Pavelson) 1859.aasta talvel karistuseks Mahtra ülestõusust osavõtu eest Siberisse asumisele või sunnitööle saadeti.

Küll aga avaldab Mahtra talupoegade liikumisele mõju 1863. aasta passikorraldus.

¹ Vt. ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 2.

1865. aastal on Mahtra kogukonnast lahkunud viis inimest, juurde on tulnud üks inimene.

1866. aastal on Mahtrast ära läinud kaks inimest ja juurde tulnud samuti kaks inimest.

1867. aastal on ära läinud neli inimest, juurde tulnud üks.

1868. aastal on ära läinud kaks inimest, neist üks Tallinna.

1869. aastal on Mahtrast Tallinna läinud üks talupoeg.

1874. aastal on Mahtrast lahkunud 10 inimest.

1876. aastal on ära läinud 12 inimest.

1878. aastal on üks talupoeg läinud Tallinna.

1881. aastal on ära läinud 10 inimest.

1884. aastal on ära läinud 4 inimest.

1887. aastal on ära läinud 6 inimest, juurde tulnud üks¹.

Nagu eelnevast näha, kasutasid Mahtra talupojad neile antud liikumisvabadust küllalt laialdaselt Mahtrast lahkumiseks. Seejuures ei tule aga mitmete aastate jooksul Mahtrasse juurde ühtegi elanikku. Kahtlemata tuleb seda seletada ühelt poolt Mahtra külakogukonna talupoegade härmise viletsuse ning vaesusega, mille kohta ka

¹ Vt. ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 2, lk. 3 jj.

edaspidised andmed tunnistust annavad, teiselt poolt näitavad nad tolleaegse külaelanikkonna tendentsi üleminna teistesse valdadesse ja linnadesse tööle.

Siiski piirasid talupoegade lahkumist külast ka peale uut passikorraldust mitmed asjaolud. Talupojad, kellele kogukonna poolt pass anti, pidi igal aastal maksama nn. passiraha, kes seda raha maksta ei suutnud ning võlgu jäi, ei saanud kogukonnast enne selle võla tasumist lahkuda.

Nii näiteks taotleb endale 6. nov. 1878. aastal passi Mahtra talupoeg Otto Hürda, kes ütleb, et tal pole Maht-ras nii palju teenistust, et ta oma rendivõla 1879. aasta 23. aprilliks jõuaks ära maksta. Ta tahab siirduda tööle vabrikusse. Talle lubatakse anda pass ainult tingimusel, kui ta maksab 3 rubla passiraha, endise passiraha võla 17 rubla 70 kopikat ja kautsjoniks 50 rubla.

Alles peale nende tingimuste täitmist antakse Otto Hürdale pass Narva vabrikusse¹.

Tihti viivitati passi andmisega aga täiesti põhjustetult.

Näiteks tuleb 10. juulil 1881. aastal kohtust Maht-rasse teade, et talupoeg Hans Stramm on esitanud kuberneri-le kaebuse, kuna talle ei saadeta Mahtrast Tallinna

¹ vt. ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 22.

uut passi, kuigi ta passiraha 7 rubla juba 30. mail on tasunud¹.

Võib arvata, et siin on mängus ka mõisa käsi, kes ei tahtnud loobuda kasulike renditingimustega rentnikast.

Samalaadilisi juhtumeid esineb teisigi - näiteks kaebab 31. augustil 1881.a. Mahtra talupoeg Mart Uit, et talle vallast lahkumiseks passi ei anta².

Et Mahtra talupoegadele isegi selline suhteliselt väike summa nagu passiraha (umbes 3 rubla aastas) ülejõu käis, ilmneb talupoegade lausa massilistest avaldustest vabastada neid passirahast, kuna nad seda maksta ei suutvat. Väga paljudele Mahtra elanikele ka antakse tasuta pass, kuna nad on "vaesed ja viletsa tervisega". Näiteks saab 1876.aastal passi ilma rahata Anna Pavelson, kuna ta on viletsa tervisega³.

Tasuta passi saab Priidik Pavelson, kuna ta peab toitma oma nõdrameelset ema⁴.

Tervise pärast vabastatakse passirahast Juhan Einsok⁵.

¹ Vt. ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 16, lk. 20.

² Sealsamas, lk. 29.

³ Vt. ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 14.

⁴ Vt. Sealsamas, lk. 12.

⁵ Vt. Sealsamas, lk. 15.

Ann Esav ja Mabi Esner saavad ilma rahata passi, kuna on vaesed ja viletsa tervisega¹ jne. jne.

Tihti palusid vanad ja vaesed vallaliikmed tasuta passi mitte ainult endale, vaid ka oma pojale või tütrele, et siis laste passiraha endale saada ja sellest elada².

Mõnikord võttis ainult ühe rubla puudumine talupojalt võimaluse vallast lahkuda.

Näiteks on üks Mahtra valla teenijatüdruk Tallinna läinud, et seal endale teenistust otsida. Ta palub endale kiiresti passi saata, tal pole aga rohkem passiraha maksmiseks kui 2 rubla. Pass aga maksab 3 rubla ning valla volikogu peab aru, kas talle passi anda või mitte. Eõpuks otsustatakse talle pass siiski anda tingimusel, et ta puuduva raha hiljem ära maksab³.

Passi ei tahetud tihti anda ka liiga vanadele talupoegadele. Näiteks nõudis 1875.a. passi Mahtra talupoeg Hans Lillentz; talle ei tahetud passi anda, kuna ta oli 75 aastane. Talupoja tungival pealekäimisel otsustati talle lõpuks anda pass 3 aasta peale.

Järelikult ei andnud ka uus passikorraldus talupoegadele kaugeltki absoluutset liikumisvabadust.

¹ vt. ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 26.

² Vt. Sealsamas, lk. 57.

³ vt. Sealsamas, lk. 68.

1866.aastal kehtestatud kogukonnakorraldusega ehk vallaseadusega oli küla elusse mitmeid muudatusi tulnud. Talupojad võisid valla valitsusest nüüd ise osa võtta, kusjuures peremeestel oli valla asjade üle otsustamisel igalühel üks hääl, maata vabadikest ja sulastest oli aga iga kümnes hääleoiguslik. Talupoegade endi otsustada jäid sellised küsimused nagu magasivili, vallalaegas, hoolitsemine vanade ja vaeste eest jne.

Seoses sellega kerkib ka säilinud dokumentides esile nn. valla sisene elu talupoegade endi vahelised suhted, kuna aga talupoegade suhteid moisaga Mahtras kajastavad dokumendid minimaalselt.

Vallal olid omad kindlad sissetulekud ning väljaminekud. Uheks selliseks sissetulekuks oli pearahamaks, mida pidid maksma kõik valla täisealised tööjõulised mehed. Pearahamaksu suuruse määrasid talupoegade hulgast valitud valla volimehed. Pearaha maksti poolaastate kaupa. Siinjuures esinesid moisted "täieraha-maksja" ja "pooleraha-maksja", kuna 13-14 aastased poisid ja teatava vanusepiiri ületanud vanad maksid poole määratud summast.

1879.aasta esimese poolaasta eest maksid Mahtras täit pearaha 107 talupoega ning pool pearahast 7 talupoega.

Pearahamaksu suurus 1879.a. I poole eest oli enamikul talupoegadel 1 rbl. 75 kop. või 1 rbl. 80 kop., poo-

leraha-maksjatel aga 88 kopikat ¹.

Osa talupoegi (Villem Hitsen, Kustas Otsa, Juhan Horm, Hans Stramm, Kristjan Stramm, Jaan Koppel, Juhan Einsok, Mihkel Lessmann ja Kustas Sepp) maksid pearaha 4 rbl.

Võib arvata, et kõrgem pearahamaks oli vallavolikogu poolt määratud majanduslikult jõukamate talukohtade pidajaile.

Valla rahalised sissetulekud 1879.a. esimesel poolaastal olid järgmised:

1. 106 talupoja täis-pearahamaks	185 rbl.50 kop.
2. 7 talupoja pearahamaks (pool)	6 " 12 1/2
3. Peeter Orgi hospitaliraha ja 1878.a. pearaha	13 " 10 "
4. 1878.a. teisest poolest ette jäänud pearaha	- 69 "

K o k k u: 205 rbl.41 1/2 "

Valla kulutused 1879.a. I poolaastal:

Tallinna Riigipanka maksta	183 rbl.32 kop.
Vallakirjutaja palk	8 " 50 "
Koolmeistri pearaha	2 " 50 "
Koolmeistri tuleraha	3 " 50 "
Haakenrihti kepiraha	2 " 25 1/2 "
"Maavalla-kuulutaja" tellimise raha	1 " 50 "

Kihelkonnakirjutaja palk 3 rbl. 73 1/2 kop.

k o k k u: 204 rbl. 31 kop.

Seega ületasid valla sissetulekud väljaminekud 1 rubla 10 1/2 kopika võrra. See raha jäeti 1879.aasta II pooleks ette.

Nagu näeme, lasus talupoegade õlgadel osaliselt val-
laametnike palk, osaliselt mitmesugused maksud nende
heaks.

Pearahamaksu suuruse määras valla volikogu ning sel-
le suurus oli väikestes piirides kõikuv. 1879.a. teise
poolaasta eest tuli talupoegadel maksta pearaha 1 rub-
la 98 kopikat, 1880.a. esimesel poolaastal 1 rbl. 86 kop.,
1880.a. teisel poolaastal 1 rbl. 87 1/2 kop., 1881.a.
esimesel poolaastal 1 rbl. 79 kop. jne.¹

Mõnikord tulid valla väljaminekutele juurde ootama-
tuõ lisakulutused (mõne haigestunud vallaelaniku ravi-
tasu, talupoegade pearahamaks, kes seda ise ei jõudnud
tasuda), mistõttu ülejäänud kulutusi tuli tahes-taht-
mata vähendada. Nii jäeti 1881.aasta esimesel poolel
Mahtras tellimata "Maavalla Kuulutaja" ².

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim 1, sü. 10, lk. 8 - 14.

² Vt. Sealsamas, lk. 14.

Nii pearahamaksu kui ka teiste valla elusse puutuvate küsimuste lahendamiseks valis valla täiskogu valla volikogu. Valla täiskogu oli vallaomavalitsuse organiks, millesse kuulusid kõik vallakogukonna täisealised liikmed, kes omasid kinnisvara või pidasid rendikohta, ja iga kümne maatamehe kohta üks esindaja. Täiskogu kompetentsi kuulus kogukonna ametnikkude valimine ja valla kõlvatute liikmete väljaheitmine. Otsuste tegemine valla üldisis majanduslikes ja ühiskondlikes küsimusis kuulus valla volikogu võimkonda. Volikogu liikmete arv oli vastavalt kogukonna hingede arvule 8 - 24. Valla ametnikest kõige tähtsam oli volikogu poolt valitud vallavanem. Ta oli valla volikogu juhataja ja ta otsuste teostaja ning omas ka politseivõimu talupojas seisusest isikute suhtes valla piires ¹.

1875. aastal kuuluvad Maņtra valla volikogusse talupojad Gustas Sepp, Mart Leikop, Hans Schmiedeberg, Juhan Kakaduu, Tõnu Reinvalt ja Juhan Lessmann. Vallatalitajaks oli Jaan Kastan - ainuke talupoeg vallavalitsuses, kes oskas kirjutada. Tema abiks oli Gustas Pavelson, vallavalitsuse kirjutajaks aga Hans Villemson ².

¹ Vt. Eesti Entsüklopeedia, VIII k., Tartu, 1937, lk. 695.

² ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 1.

Mahtra vlla täiskogu kohta on olemas andmed 1876. aastast.

Valla meessoost liikmed jaotati nelja gruppi:

a) peremehed, b) peresulased, e) mõisasulased, d) ilma maata vallaliikmed (vabadikud).

1876.aastal olid Mahtras järgmised taluperemehed:

Varreti Juhan, Mihkel Pertel, Hans Allikof, Hans Schmieberg, Hindrik Pavelson, Kaarel Kuusik, Priidik Allan, Kustas Sepp, Hans Kullerkupp, Jüri Kuusik, Juhan Kuusik, Kustas Otsa, Priidik Matsi, Mart Leikop, Jaan Tammik, Kustas Pavelson, Peeter Sarapik, Jüri Otsa, Jakob Tammik, Jaan Einmann, Juhan Ottens, Priidik Liiva, Hans Tilli, Jaan Kastan, Kustas Uidakül, Jakob Liiva, Jaan Pinna, Priidik Pavelson.

Seega oli Mahtras 28 talu, s.o. 8 talu rohkem kui 1858.a.

Peresulasteks olid Mahtras:

Jüri Allan, Priidik Einmann, Jüri Ebarik, Jakob Adra, Hans Kastor, Mihkel Tilli, Juhan Lessmann, Otto Kastor, Juhan Mailbaum.

Mõisasulased:

Toomas Einsok, Mihkel Einsok, Kaarel Kleber, Hans Otsa, Hans Adra, Tõnu Reinvall, Jakob Tertsius, Hans Einmann, Gustas Taavet, Juhan Kakkaduu, Kaarel Neigfeldt, Jakob Koit.

Vabadikud:

Peeter Urits, Hans Peerupuu, Juhan Otsa, Hans Allikof,

Jaan Pertel, Gustas Otsa, Toomas Ebarik, Mihkel Pärtel, Toomas Schmiedeberg, Mats Taavet, Jaan Stramm, Hans Uster, Mart Flaur, Jaan Pavelson, Jüri Roodi, Jüri Leikop, Peeter Partel, Hans Uidakül, Juhan Andrei, Juhan Uidakül.

Valla täiskogusse hääleõiguslikeks esindajaiks valiti mõisaulaste hulgast Juhan Kakkaduu, peresulastest Juhan Lessmann, vabadikest Peeter Urits, Gustas Otsa, Hans Peerupuu ja Hans Allikof.

Vabadike hulgast valiti üks täieõiguslik esindaja mitte äga kümne, vaid iga viie inimese kohta (vabadikke oli 20, esindajaid 4)¹. Seega oli Mahtras 28 peremeest, 20 vabadikku, 12 mõisa- ja 9 peresulast. Nii valla täiskogu kui ka sellele vastavalt valla volikogu olid niisiis põhiliselt koharentnike käes. 1879.a. on Mahtra valla talitajaks taluperemees Peeter Sarapik, volimeesteks (volikogu liikmeteks) Juhan Reinberg, Jakob Liiva, Mart Leikop, Hans Kastor, Toomas Schmeideberg, Mihkel Pärtel, Hans Peerupuu ja Jaan Stramm.

Peeter Sarapikku nimetatakse jõukaks kohapidajaks ³.

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim 1, sü. 10, lk. 6 - 12.

² Sealsamas, lk.

³ Sealsamas lk. 72.

Üheks vallavalitsuse põhilisemaks ülesandeks igal aastal oli nn. magasiviljaga seoses olevate küsimuste lahendamine.

Magasivilja hoidmiseks oli vallal eriline magasiait. Magasivili oli valla kogukonna kohustuslik viljatagavara, mis oli ette nähtud laenude andmiseks natuuras kas külviks või toiduks, Vald võis oma viljatagavara asendada ka rahalise kapitaliga, nn. toitluskapitaliga¹.

Magasiaidas pidi kogu aeg teatav hulk vilja olema.

"Magasi arvatakse täieks, kui ni palju vilja sees on, et viimse hingekirja järele, iga meesterahva hinge peale poolteist setverti talivilja ja pool setverti² suivilja tuleb. Vili peab hea olema, ja suivili nõnda, et ta seemneks kõlbab"³.

Kui peale esialgset magasivilja sissenõudmist talupoegadelt vajus magasivilja hulk aasta jooksul allapoole nõuetavat taset, siis võeti kogukonnaliikmetelt täiendavalt vilja magasiaida jaoks. "Seal kogudustes, kus magasi mitte täis ep ole, peab iga meesterahva hinge pealt, hingekirja järele, pool setveriku rukkid ja pool karnit-

¹ Vt. Eesti Entsüklopeedia, V k., Tartu, 1937, lk. 855.

² 1 setverik = 26,23 l; 1 setvert = 8 setverikku
1 setverik = 8 karnitsat. Eesti Entsüklopeedia, VI k, lk.

³ Eestima Talorahva Seadus, Tallinn, 1858, § 527, lk. 40.

sat suivilja iga aasta sissemaksetama, kuni magasis
tais arv sees on. Se viljamaks jaotakse päriskoha-pi-
dajate ja kõigi nende peale, kelle kää talokohad on,
sedamööda kui suur igatühe koht on " 1.

Kui talupojad magasiaidast vilja laenasid, pidid nad
selle hiljem protsentidega tagasi maksma. "Kes magasist
vilja laenuks saanud, peab kui ta seda võlga tasub, iga
setverigo pealt pool karnitsat kasu maksma "2.

Neist laenuprotsentidest toideti vallavaeseid ja
maksti kohtumeeste palk. Magasivilja eest vastutasid
vallatalitaja ja kaks magasi-aidameest. Kuberner mää-
ras, millal võis magasist esimest korda vilja välja anda
ja kui palju inimese peale. Talupoeg, kel oli magasiai-
das võlga, ei tohtinud vallast lahkuda 3.

Mahtra vallas oli 1875.a. magasiaidas 145 setverti
rukist ja 43 setverti otri. Aasta jooksul oli magasist
välja läinud 42 setverti rukist ja 48 setverti otra, väl-
ja pidi veel antama 42 setverti rukist ja 5 setverti ot-
ra 4.

Valla volikogu arutas küsimust, kas sellise viljahul-
ga juures magasivilja veel müüa või mitte. Lõpuks otsus-

1 Bestimaa Talorahva Seadus, Tallinn, 1858, lk. 40.

2 Sealsamas, lk. 40.

3 Vt. sealsamas, lk. 40 - 43.

4 ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, l. 1.

tatakse müüa 3 säilitist rukkeid, otri aga mitte müüa ¹.
Magasi-aidameheks on 1875.a. Hindrek Adra ².

Järelikult kasutati Mahtra vallas magasivilja mitte ainult laenudeks, vallaametnike palkadeks ja vaeste ülalpidamiseks, vaid seda ka müüdi, saadud raha läks ilmselt aga vallalaekasse, kust teda võeti mitmesugusteks vajadusteks.

Valla volikogu otsustas, millal ja kui palju kellelegi magasiaidast vilja laenuks anda. Näiteks tuli volikogu kokku 10. aprillil 1876.a. ja arutas magasivilja küsimust. Rida talupoegi soovisid magasiaidast vilja laenata. Volimehed otsustasid, et vilja võib laenata koha suuruse järgi ja selle järgi, kuidas keegi jõuab sügisel võlga tasuda ³.

See tähendas, et praktiliselt said magasiaidast laenu võtta ainult jõukamad peremehed, kuna väiksemate ja vaesemate kohtade omanikele, kes laenu järgi suuremat vajadust tundsid, seda tihti ei antud. Nii näiteks palus magasiaidast laenuks vilja Arusepa peremees Priidik Liiva, seda talle aga ei antud põhjendusega, et ta on väga vaene ja et tal on enne palju võlgu.⁴

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, l. 1.

² Sealsamas, lk. 3.

³ Sealsamas, lk. 11

⁴ Sealsamas, lk. 28.

Juhtus ka tõesti, et vaesemad peremehed ei suutnud oma magasiaida võlga tasuda, abi neil kuskilt selleks ei olnud aga loota. 1875.aastal näiteks ei suuda oma magasiaida volga maksta talupoeg Gustas Pavelson ¹.

Magasiaida viljamaks, samuti nagu teised vallamaksud, määrati talupoegadele mitte vara suuruse vaid hobusepäevade arvu järgi ². Järelikult eksisteeris Mahtra vallas ka 60 - 70-ndail aastail raha- ning viljarendi kõrval veel teoorjuse jäänuseid. Alles 1883.aastal on kihelkonnakohtunik C. von Barlöwen sunnitud märkima, et pärast talukohtade mõõtmist pole maksude määramine hobusepäevade järgi enam õige ³.

1878.a. näiteks peavad Mahtra talupojad magasiaita sisse maksma 8 karnitsat rukist ja 4 1/2 karnitsat otra ühe hobusepäeva kohta ⁴.

1880.a. ei kata magasiaita juurdetulnud vilja kulutusi.

Kasude näol (laenuprotsendid) on magasiaita laekunud 3 setverti 3 setverikku rukist ja 3 setverti 3 setverikku otri.

Vallaametnike palkadeks ja kinkideks läheb aga 9 setverti 5 karnitsat rukist ja 4 setverti 7 setverikku 5 kar-

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, l. 4.

² Sealsamas, lk. 48.

³ Sealsamas, lk. 48.

⁴ Sealsamas, lk. 19.

nitsat otri.

Et viljahulk magasiaidas enam-vähem stabiilsena püsiks, tuleb peremeestel volikogu otsuse põhjal magasiaita juurde maksta 5 setverti 5 setverikku 5 karnitsat rukist ja 1 setvert 5 setverikku 5 karnitsat otri ¹.

Dokumendis pole märgitud, kellele tehti mainitud kingid magasivilja kulul, kuid võib oletada, et selliseid kinke olid talupojad sunnitud tegema mõisale.

Juhul, kui talupojad ei suutnud sügisel magasiaita vajalikul hulgal vilja sisse anda, koguti puuduva vilja jaoks raha ning vili osteti, et viljaikalduse korral magasiaidast vilja võtta oleks ².

Talupoegade majapidamise rahalisuse kasvu näitab asjaolu, et mõnikord palusid talupojad luba võlgneva vilja asemel magasiaita vallale raha maksta.

Nii näiteks palus talupoeg Priidik Pavelson, et ta oma magasivola 2 setverti 4 setverikku rukist saaks tasuda rahas. Kuna sel aastal oli magasiaidas rohkesti vilja, leidis vallavolikogu, et vallale on üsna kasulik see raha intressi peale panna. Priidik Pavelson tasus oma magasivõlana 20 rubla (8 rubla setvert) ³.

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 30.

² Sealsamas, lk. 42.

³ Sealsamas, lk. 62.

1885.a. on magasiaida vilja koguhulk 635 setverit rukist, 560 setverit 4 karnitsat otri ¹.

Viljaga tasuvad kogukonna koharentnikud vallaametnike palga (lisaks sellele, nagu eelpool nägime, olid mitmesugused rahalised maksud nende heaks).

1875.aastal määrab vallavalitsus vallaametnike palgad järgnevalt:

Talitaja palk: 1 setvert 4 setverikku rukist ja 4 setverikku otra.

Talitaja kahele abile kokku: 1 setvert rukist ja 1 setvert otra.

Kohtuvanemale: 6 setverikku rukist ja 2 setverikku otra.

Kohtu kahele kõrvasmehele kokku: 1 setvert rukist.

Kooli vööründrile: 2 setverikku rukist ja 1 setverikku otra.

Kohtusulasele: 2 setverikku rukist, 2 setverikku otra ².

Ka kooliõpetaja palga tasusid talupojad. 1880. aastal palgati Mahtrasse uus koolmeister Jaan Roosman. Tema palk oli järgmine:

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk.659.

² Sealsamas, lk. 7.

³ Sealsamas, lk. 7.

- 1) Koolikoht, mille rent on 33 rbl. 50 kop.
- 2) 1 setvert rukist ja 1 setvert 4 setverikku otra.
- 3) 5 rubla raha.
- 4) Hagu, nii palju kui tal tarvis läheb.
- 5) Koolmeistri pearaha tasutakse kogukonna poolt.
- 6) 3 rubla tuleraha.
- 7) Magasikirjutamise eest 1 setvert rukist ja 1 setvert otra.
- 8) Vallakirjutamise eest 17 rubla ¹.

Seega teenis koolmeister, kelle palk oli väga väike, endale lisäülalpidamist vallakirjutajana ja magasiaida kirjutajana.

Üldiselt on Mahtra vallas siiski märgata talupoegade hoolitsemist kooliga seoses olevate küsimuste eest, niivõrd, kui talupoegade vaesus seda võimaldas.

Näiteks oli varem koolmeistri palk veelgi madalam - 1878. aastal aga talupojad tõstavad kooliõpetaja palka, lisades sellele üks setvert rukist ja 1 setvert 4 setverikku otra ².

1877. aastal ehitab vald koolimajale laudpõranda ja teeb remonti. Selleks palgatakse poole rubla eest päevas meister ja vallast lähevad talupojad talle appi. Töö võttis enda peale talupoeg Priidik Pavelson ³.

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 28 - 29.

² Sealsamas, lk. 17.

³ Sealsamas, lk. 15.

1880.aastal tekkis valla kulude ja tulude vahel ülejääk 11 rubla 76 kopikat. Arutanud, mida selle rahaga teha, otsustavad talupojad osta selle eest koolmeistrile 1 1/2 sülda puid (ülejäägi eest osteti vallale puusärgilaudu) ¹.

1881.aastal osteti koolimajale 100 rubla eest orel. Raha selleks võeti valla laeka intressidest ².

Jõudumööda toetavad Mahtra talupojad ka kehvemaid lapsi kooliskäimisel. Enamasti antakse selleks toetust vilja näol ³.

Tihti tõmbas aga hinnatavatest ettevõtetest kriipsu läbi nii kogukonna kui ka talupoegade härmine vaesus.

1878.aastal käskis koolivalitsus Mahtra koolile palgata abikoolmeistri, kes võiks olla abiks väiksemate laste õpetamisel. Tehti ettepanek, et see võiks olla ka üks 15 - 16 aastane vallakooli lõpetanud poiss, kes koolis hästi oppis.

Mahtra volikogu arutas küsimust ja leidis, et Mahtras sellist poissi ei ole ja et üldse Mahtra vald on liiga vaene abikoolmeistri palkamiseks ⁴.

Mõisniku nõudel peavad talupojad maksma ka koolikoharendi ⁵. On öeldud, et koolimaja asus Mahtras talumaa

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 39-40.

² Sealsamas, lk. 32.

³ Vt. Sealsamas, lk. 20

⁴ Vt. Sealsamas, lk. 20

⁵ Sealsamas, lk. 7.

peal, magasi ait aga mõisamaa peal.¹ Koolilapsi oli Mahtas 1883. aastal 64 - suhteliselt palju².

Mahtas, nagu teisteski Eestimaa valla kogukondades, oli olemas oma^a vllakassa ehk vallalaegas. Vallalaeka varaks olid kas raha, võlakirjad või magasi aidas ülejäänud villi.

1856. a. seaduse järgi määratakse vallalaeka sissetulekud järgmiselt:

1. Kõik raha, mis sisse tuleb, kui magasi kasudest villa müüakse.
2. Pärandused, kus õiget pärijat ei ole.
3. Kõik trahvimaksud, mis seadust mööda mitte mujale ei tule maksta.
4. Mis kogudusele viimse-seaduse läbi kingitakse.
5. Mis kasuviljast magasisse järele jääb.
6. Mis teenimise-passidest sisse tuleb³.

Raamatu "Eestlane ja tema isand" anonüümne autor tunneb erilist nõrdimust selle üle, et vallalaeka raha protsentide väljavõtmiseks on kogukonnal vaja mõisapoliitse'i luba, põhikapitali väljavõtmiseks aga koguni ku-

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 63.

² Sealsamas, lk. 49.

³ Eestimaa Talorahva Seadus, Tallinn, 1858, lk. 44.

berneri luba ¹.

Sellise bürokraatliku asjaajamise tõttu ei saanud talupojad vajaduse korral vallalaekast kiiresti raha kätte ning jäid seetõttu tõsisesse hätta.

1887.a. nõudis haagikohtunik Mahtra vallalt kiiresti sisse Juhan Uidaküli haiglakulud 14 rubla 55 kopikat. Vallalaekas protsente ei olnud, põhikapitalist ei saanud seda raha aga võtta.

Volikogu oli tõsisel nõutuses: vallas ei leidunud ka ühtegi talupoega, kes oleks suutnud seda raha laenata. Lõpuks laenas selle raha vallavalitsusele talupoeg Hans Tilli, tingimusel, et ta saab 12 kopikat protsente kahe kuu pealt ².

See juhtum näitab esiteks Mahtra talupoegade vaesust ja rahapuudust, teiseks seda, et taolistes asjades mõis valda kunagi ei aidanud.

Suures osas just vallalaeka protsentidest täitis vald ka oma kohustuse vaeste ja töövõimetute eest hoolitsemisel.

"Iga vaesuse sisse saanud ja abi tarvitav koguduse liige, kes enam tööd ei jõua teha, ehk oma tööga naest ja lapsi ei joua toita, võib sedamööda, kuda lu-

¹ "Eestlane ja tema isand", Tallinn, 1959, lk. 100 - 101.

² ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 71.

gu temaga on, koguduse varast abi saada" ¹

Talupoeg, kes oli oma tervise rikkunud eluaeg mõisa orjates, ei saanud vanaduse ja töövõimetuse saabudes sellelt samalt mõisalt vähimatki abi.

Mahtra vallas oli selle suhteliselt väikese elanike arvu kohta lausa massiliselt neid, kes vajasid kogukonna abi.

Nii näiteks makstakse kogukonna poolt Ann Esavi "hospidali raha" 7 rubla 35 kopikat ², Peeter Orgi haiglakulud 8 rubla 41 kop. ³, Hans Lillentzi haiglakulud 9 rubla 75 kop. ⁴. Hans Einmannile makstakse tema nõdrameelse ema ülalpidamiseks 2 rubla 8 kop. ⁵, Hans Schmiedebergi lapsele määratakse kooliskäimise toetuseks 4 setverti rukist ⁶ jne., jne. Enamik sellest rahast võeti valla laeka protsenti-dest.

Kuna aga, nagu juba eelpool nägime, Mahtra vallakogukond oli väga vaene, nõuti haiglakulud hiljem mõnikord talupoegadelt sisse.

1885.aastal palus Ann Adra oma tütre Anna Teini koolitamiseks abi. Sellest abiandmisest aga keelduti ⁷.

¹ Eestima Talorahva Seadus, Tallinn, 1858, § 604, lk. 45.

² ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 3.

³ Sealsamas, lk. 2.

⁴ Sealsamas, lk. 27.

⁵ Sealsamas, lk. 24.

⁶ Sealsamas, lk. 6

⁷ Sealsamas, lk. 62.

Kuna siin oli tegemist Mahtra ülestõusu ajal kangelaslikult langenud talupoja Adra Mihkli naise ja tütre tütreaga, võib arvata, et keeldumise juures oli mängus ka mõisa käsi, kes vallavalitsuses veel mõju omas.

Mahtra vallakogukonna vaesusest annab tunnistust järgmine järjekordne näide:

Kihelkonnakohtu otsuse järgi pidi Mahtra vald andma ülalpidamist vanale soldatile Priidik Einmannile. Vallavolikogu aga otsustas kihelkonnakohtule ära seletada, et "kogukond vaene on ja ennegi palju valla abi tarvitajaid on, ning et sellepärast koguni kogukonnal jõudu ei ole ka kroonu mehi toitma hakata"¹.

Üheks äärmiselt koormavaks kohtustuseks talupoegade õlgadel oli mitmesuguste mõisa-, kiriku- ja vallahoonete ehitamine.

1876.a. peavad Mahtra valla talupojad kirikuõpetaja lauda ehitamiseks kas tegema päevi või maksuma nende tööpäevade asemel raha. Talupojad otsustavad maksta raha (23 rubla)².

Hiljem aga selgub, et lisaks sellele peavad talupojad sellesama lauda ehitamiseks vedama veel ehitusmaterjale: 32 palki, 28 roovlatti, 75 kordlatti, 75 les-

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 69

² Sealsamas, lk. 8.

sikat õlgi ja 75 vitša¹.

Samal aastal käseb Mahtra mõisnik talupoegadel vedada kive rehehoone ehitamiseks: kokku 15 sülda.

Koormis jaotati talukohtade vahel ära: iga kahe pere peale tuli vedada 1 - 2 süda kive².

Samal aastal pidid talupojad kandma vallamaja ehitamise kulud. Talupojad ei olnud nõus kahe vallatoa ehitamisega ühe aastaga³.

1878.aastal käseb mõis vallal ehitada Peerupuu renditalusse kivist rehealune. Talupojad aga keelduvad sellest, öeldes, et nad ei jõua maksta meistrile palka müüritöö eest ja et pealegi polnud rehealuse ehitamist rendilepingus ette nähtud⁴.

Kuigi talupojad sel ajal rentnikena veel mõisnikust sõltuvad olid, oskasid ja julgesid nad seista oma õiguste eest.

Samal 1878.aastal peavad talupojad ehitama leeritoa: kas tegema selleks päevi või maksma raha. Jälle otsustavad talupojad oma kohustuse pigem rahas tasuda⁵.

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 8.

² Sealsamas, lk. 8.

³ Sealsamas, lk. 13.

⁴ Sealsamas, lk. 18.

⁵ Sealsamas, lk. 23.

1880.aastal peavad Mahtra talupojad võtma osa Juuru kirikukõrtsi rehe ehitamisest. Ütsustatakse teha mitte päevi, vaid maksta raha - kokku 12 rubla 15 kopikat, s.o. 10 1/2 kop. hinge peale. Iga hobusepäeva pealt (nagu varem märgitud, arvestati maksud hobusepäevade järgi) tuli talul vedada 1 leisikas 2 3/4 naela õlgi.¹

1884.aastal tahetakse Mahtras ehitada uus magasi-ait, kuna aga selleks raha ei jätku, lepatakse vana parandamisega.²

1886.aastal nõuab Juuru kiriku võõrmünder parun Maidell Mahtra talupoegadelt raha Juuru kirikumõisa ehitamiseks.³

Eesmärgil üksteist abistada olid Mahtra renditalude omanikud loonud nn. "Valla tubade ehituse seltsi". Kuna tegemist oli mõisa renditalude ehitamisega, oli mõis kohustatud talupoegi abistama. 1887.aastal ei suudetud aga valmis teha Sipelga talu katust, kuna jäi puudu 56 leisikat õlgi. Belmisel aastal oli mõis renditaludele katuseõled kinni maksnud, nüüd aga keeldus ta seda tegemat ning õlgi polnud kuskilt võtta. Volikogu leidis, et "hea oleks, kui mõis jälle kanda aitaks, angu mullu. Siiski ei arva-

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 27.

² Sealsamas, lk. 56.

³ Sealsamas, lk. 69.

nud volikogu oma ometi võimust küll olevat, Teda (mõisa - M. K.) selleks sundida, kui Ta mitte priitahtlikult ei taha. Seepärast peab valla ehitusselts ka need veel puuduvad õled maksma" ¹.

Näeme, et Mahtra talupoegadel teimus kokkupuurkeid mõisaga majanduslikul pinnal, kusjuures mõis oma huvid suutis maksma panna.

Mitte ainult majanduslik sõltumine mõisast, vaid ka mõisa veel säilinud mittemajandusliku sunni jäänused talupoegade üle olid talupoegadele tõukejõuks saada pärisperemeheks.

Mahtras ostetakse jõukamate talunike poolt esimesed kohad päriseks küllalt hilja - alles 1884.aasta. Esimesed kohaomanikud Mahtras olid Jõetaga Aadu Pisang, Väike-Saueaugu Toomas Nell, Pearnamiku Tiits Allikof, Andrese Madis Hert ja Matsi Jüri Pisang. Kõik need viis talu osteti päriseks 15. novembril 1884.a. ²

"Neid esimesi talude päriseksostjaid võime üldreeglinina pidada tekkiva külakodanluse esindajaiks" ³

¹ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 73 - 74.

² Vt. ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, sü. 1095, lk. 6. ja f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 65 - 66.

³ J. Kahk, tsit. teos, lk. 215.

1888.a. 15. märtsil sõlmivad oma talude kohta ostulepingud veel viis talupoega ¹.

Talu nimi	Talu hind	Käsiraha	Laen
Nisso	1900 rbl.	350 rbl.	460 rbl.
Vaino	1700 "	300 "	330 "
Varrete	2450 "	400 "	580 "
Suur-Saueaugu	2300 "	1100 "	560 "
Tammemäe (Juhan)	1750 "	300 "	390 "

1906. aastaks on päriskoohaomanike arv Mahtras tõusnud 17-le. 1906.a. osteti päriseks järgmised talud:

Piivopuu, Kõrtsu, Tuuleveski, Seppa, Adra-Hindreku, Tammemäe (Peter) ja Tänavvaotsa ².

Seega oli suurem osa Mahtra taluperemeestest muutunud päriskoohaomanikeks.

Samal ajal jäi peresulaste ja mõisasulaste olukord, kes elasid mõisa kuuendikumaal, endiselt lootusetuks.

1885.aastal on Mahtras 9 mõisasulast, kes elavad mõisamaal. Nende kasutada oleva maalpikese suurus kõigub 3 tiinu ümber. Seitsmel neist on üle 3 tiinu maad, kahel alla 3 tiinu.³

¹ ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, sü. 3457, lk. 62-63.

² ENSV RAKA, f. 2486, nim. 1, sü. 1095, lk. 6.

³ ENSV RAKA, f. 3802, nim. 1, sü. 10, lk. 63.

Kohaomanikke ja rentnikke on Mahtras 1885.aastal 30, ilma maata kogukonnaliikmeid (vabadikke, sulaseid) 90.

Valla, kiriku ja riigimakse maksis Mahtra vald 1885.a. 625 rubla 92 kop. suuruses summas. Iga kohaomaniku ja rentniku kohta tuli keskmiselt 19 rubla 92 2/3 kopikat, maata vallaliikmete peale 31 kopikat.

1886.aastaks tõuseb see summa märgatavalt.

Maksud rahas moodustavad	85 rbl. 12 kop.
Maksud viljas	259 rbl. 78 kop.
Maksud tööpäevade näol	529 rbl. 95 kop.

Kokku: 874 rbl. 85 kop.

Mahtras kujuneb välja ühelt poolt väikesearvuline küla ladvakiht, maakodanlus, kes eksploateerib palgalist tööjõudu, teiselt poolt tootmisvahenditeta maaproletariaat, kes on sunnitud jõukailt kohaomanikelt tööd otsima või muutuma nn. mõisatööliseks.

"Kuivõrd talupoeg pärisorjapidaja võimu alt välja rabeles, niivõrd sattus ta raha võimu alla, sattus kaubatootmise tingimustesse, satuus sõltuvusse tekkinud kapitalist".¹

Seega, nagu nägime, käesolevas peatükis, viisid 1858.aasta talurahvarahutused 60 - 70-ndate aastate kodanlike reformide kehtestamisele. Kodanlike reformidega

saavutasid talupojad suurema sõltumatuse mõisnikust, kogukonna valitsus omandas suurema tähtsuse talurahva elus. Sellele vaatamata tuli Mahtra talupoegadel, nagu kogu Eestimaa talurahvalgi, endiselt kanda koormisi mõisa, kiriku ja riigi vastu, mis mõjus nende majanduslikule olukorrale laostavalt.

Ainult väiksem osa Mahtra kogukonna liikmeist suudab endale XX sajandi alguseks osta päriskohad, suurem osa ei suuda omandada maad ega tööriistu, muutudes maaproletariaadiks. Külakodanluse ning maaproletariaaditeelt di kujunemisega on kapitalismi arengu põllumajanduses kõrvaldatud tõkked.

Mahtra talupoegade olukorra vaatlemine järgneval perioodil ei kuulu aga enam antud töö raamidesse.

L õ p p s õ n a

Talurahva ülestõus Mahtras oli 1858.aasta talurahvaliikumise kulminatsioonipunktiks Eestimaal, talupoegade mõisnikevastase viha kõige teravamaks väljenduseks. Kuid Mahtra ülestõus oli siiki ainuke sellelaadiline sündmus Eestis. Vaatamata aga sellele, et isegi Mahtra ülestõus kui teravaim väljaastumine pärisorjusliku ekspluateerimise vastu 1858.aastal oli stiihiline, organiseerimatu ja kestis vaid ühe päeva, olid talurahva liikumisel tol perioodil kestvad ja kaugeleulatuvad tagajärjed.

Nii nagu 1858.aasta talurahvarahutuste ei või vaadelda kitsalt ainult kui võitlust abiteo kaotamise eest, nii ka on ebaõige pidada tema tagajärjeks ainult 60 - 70-ndate aastate kodanlike reformide kehtestamist. "Nende aastakümnete talurahva liikumisel oli suurim ajalooline tähendus ja ta avaldas (kogu oma stiihilisuse, organiseerimatuse ja lokaalsuse juures) tugevat mõju Venemaa sotsiaal-majandusliku arengu kõige erinevamatele külgedele." ¹. Sama hinnang kehtib talurahvaliikumise tähtsuse kohta ka Eestimaal kui Venemaa rahvuslikus äärerajoonis. "Talupoegade antifeodaalne võitlus 1858.aastal oli sisuliselt võitlus

¹ Я.И.Линков, tsit. teos, lk. 4.

kapitalismi kiirema arengu eest. Talupoegade võitlus pärisorjusliku teoorjuse vastu oli objektiivselt võitlus raharendi ja vabapalgalise töö kasutuselevõtmise eest" ¹.

Lenin toob ära talurahva ülestõusude lüüasaamise tüüpilised põhjused, mis on kohaldatavad ka ülestõusule Mahtas: "Talurahva ülestõus suruti maha, sest see oli pimedas, ebateadliku rahvamassi ülestõus, ülestõus ilma kindlate, selgete poliitiliste nõudmisteta, s.o. ilma nõudmisteta muuta riigikorda. Talurahva ülestõus suruti maha, sest maaproletariaadil polnud veel liitu linnaaproletaarlastega" ²

Kuid vaatamata sellele, et talurahva ülestõusud said lüüa, hindab Lenin nende tähtsust kõrgelt: "... revolutsioonilises võitluses esimeste lüüasaamiste üks saavutus on väljaspool kahtlust: see on surmahoop, mis anti masside endisele loidusele ja lõtvusele" ³.

Mahtas ülestõus oli tähtsaks ajalooliseks õppetunniks eesti töötavale rahvale tema edasises revolutsioonilises võitluses. Ta näitas järjekordselt, et talurahvas ei suuda omal jõul saavutada võitu ekspluateerijate üle. Aja-

¹ J. Kahk, tsit. teos, lk. 210.

² V.I. Lenin, Kehvtalurahvale, Teosed, 6. k., Tallinn, 1952, lk. 385.

³ V.I. Lenin, Lev Tolstoi kui Vene revolutsiooni peegel, Teosed, 15. k., lk. 185.

lugu näitas, et see on võimalik ainult revolutsiooni-
lise töölisklassi juhtimisel.

Mahtra ülestõus muutus eesti talupoegadele ja töö-
listele lipukirjaks nende võitluses nende parema tule-
viku eest.

"Talupoegade võitlus oli õiglane. Vene töölisklass
austab alati nende märtrite mälestust, keda tsaari teen-
rid maha lasksid ja surnuks peksid. Need märtrid olid
võitlejad töörahva vabaduse ja õnne eest " ¹.

¹ V.I. Lenin, Kehvtalurahvale, Teosed, 6 k., lk. 385.

KASUTATUD ALLIKMATERJALIDE JA KIRJAN-
DUSE LOETELU

Marxismi-leninismi klassikud

1. V.I. Lenin, Semstvo tagakiusajad ja liberalismi hannibalid, Teosed, 5. k., Tallinn, 1951.
2. V.I. Lenin, Kehvtalurahvale, Teosed, 6.k., Tallinn, 1952.
3. V.I. Lenin, Lev Tolstoi kui Vene revolutsiooni peegel, Teosed, 15.k., Tallinn, 1953.
4. V.I. Lenin, "Talurahvareform" ning proletariaadi ja talurahva revolutsioon, Teosed, 17. k., Tallinn, 1953.
5. V.I. Lenin, II Internatsionaali krahh, Teosed, 21. k., Tallinn, 1953.

Allikmaterjalid:

Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus:

F. 29 - Eestima kubernereri kantselei

F. 861 - Harju Meeskohus

F. 864

F. 869 - Juuru kihelkonnakohus

F. 1864 - Eestima revisjonikirjade kollektsioon

F. 2054 - Liivi-, Eesti ja Kuramaa kindralkuberneri
talurahvaasjade kantselei

F. 2486 - Eestima Aadlike Krediitkassa

F. 3802 - Mahtra vallavalitsus

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeli-
ses Kirjandusmuuseumis:

F. 38 - Ado Grenzsteini kirjakogu

Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Leningradis:

F. 1180 - Talurahvaküsimuse Peakomitee

Eestima Tallorahva Seadmissed, Tallinn, 1816

Eestima Talorahva Seadus, Tallinn, 1858.

1858.aasta talurahvarahutused Eestis, Dokumente ja ma-
terjale, Tallinn, 1958.

K i r j a n d u s

1. Eesti ajalugu, Tallinn, 1957.

2. Eestlane ja tema isand, Tallinn, 1959

3. Kahk, H., 1858.aasta talurahvarahutused Eestis.
Mahtra sõda, Tallinn, 1958.

4. Kruus, H., Eesti ajalugu, Tartu, 1927

5. Kärner, J., Talurahva vabastamine Eestimaal, Tal-
linn, 1916.

6. Reinthal, J., Maatra sõda. Talurahva rahutused
Põhja-Eestis teise maareformi teos-
tamise puhul, Tallinn, 1923.
7. Saal, A., Päriss ja prii II, Rakvere, 1893.
8. Дружинин Н.М., Государственные крестьяне и рефор-
ма П.Д. Киселева, Москва, 1946.
9. Линков Я.И., Очерки истории крестьянского дви-
жения в России в 1825 - 1861 гг.,
Москва, 1952.

Teatmeteosed

Eesti Entsüklopeedia, Tartu, 1927.